

В. ДУБРОВСЬКИЙ

**ІСТОРИЧНО-КУЛЬТУРНІ
ЗАПОВІДНИКИ
ТА ПАМ'ЯТКИ УКРАЇНИ**

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

В. ДУБРОВСЬКИЙ

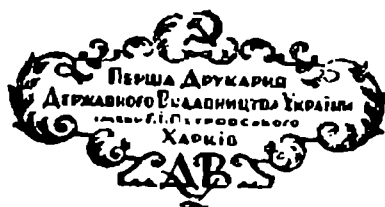
ІСТОРИЧНО-КУЛЬТУРНІ
ЗАПОВІДНИКИ
ТА ПАМ'ЯТКИ УКРАЇНИ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
ХАРКІВ

1990

Бібліографічний опис цього видання вміщено в „Літописі Укр. Друку“, „Картковому репертуві“ та інших покажчиках Української Книжкової Палати

Укрголовліт № 2359. 7, VI 1929.

Зам. № 1456. Тираж 5.000.

А₆ — 4¹/₄ арк.

І. ЩО ТАКЕ ПАМ'ЯТКИ КУЛЬТУРИ Й ДЛЯ ЧОГО ВОНИ ПОТРІБНІ

Людство в цілому й кожна людина зокрема щодня невинно виробляють усе, потрібне для їхнього життя. Таким чином нагромаджуються життєві цінності, що їх споживає й з них користується суспільство. Сукупність всіх тих цінностей і знаннів та вмілостей, що залишились нам від предків, з додатком того, що продукуємо ми самі, — звичайно називають культурою. Частина цієї продукції своїм характером може бути речова (будинки, інструменти, машини, зброя, різні речі, одяг тощо), а частина неречова (співи, музика, науки тощо). Першу групу ми звичайно називаємо матеріальною культурою. Щодо тривалости свого використання частина речей матеріальної культури зникає в процесі самого використання (їжа, часто-густо одяг і т. ін.), а частина залишається й може залишатися на довгий час, а, як добре збереігається її або охороняється, навіть на тисячі років. Наприклад. це можна сказати про будинки, про різні спорудження, про вироби з каменю, металів, про речі мистецтва з бронзи, мармуру, дерева, скла, фарфору, про малюнки, картини, рукописи на дереві, пергамені, папері, склі, камені тощо. Отже від старих часів життя людства, як тільки почався культурний його розвиток і воно перейшло на вищий ступінь над тваринами, безліч таких довготривалих речей матеріальної культури протягом кількох десятків тисячоліть залишалося від людської творчости або закопані в землю, або просто у володінні їхніх нащадків. Це є культурна

спадщина, і вона рік-у-рік зростає, бо й культура людства ввесь час поступово збільшується й поліпшується. Яким же чином і від чого так виходить, що людська культура розгортається? Справді, ніхто з нас не народжується зі знанням і вмінням робити все те, що робив його батько, мати й інші люди. Більшу третину свого життя людина витрачає на те, щоб одночасно зі своїм фізичним зростом навчитися від старшого покоління всього того, що те знало й вміло, щоб далі самому працювати в суспільстві й на користь йому та мати змогу поліпшувати продукт своєї праці, щоб зробити дальший крок у культурному діланні. Отже культура є явище суспільне не лише в рямцях суми знань і продукції людей-сучасників, а також і в межах поступового удосконалення знання й нагромадження речей культури протягом багатьох поколінь. Можна бути певними, що якби перевести спробу, залишивши новонароджену дитину цілком ізольованою від людського оточення й наявної його культури і в таких умовах цю дитину виростити, то вона була б цілком несвідома, некультурна, вона б стояла на тому ступені розвитку, коли людина майже не відрізнялася від мавпи. Отже, ми часто не зважуємо й не думаємо про те значіння, що його для успішного розвитку нашої сучасної культури має повне й всебічне використання культурних здобутків наших предків. Такій несвідомості здебільша сприяє те, що в нашому класовому суспільстві повнотою всіма здобутками культури, а особливо її найвищими досягненнями досі користувалися вищі верстви людности. До Жовтневої революції то були поміщики, міська буржуазія та інтелігенція, яка здебільша виходила з їхнього кола. Тому й постав у минулому, в наслідок пригніченого стану більшості населення — селян і робітників, деякий відрив трудящих мас від сучасних їм досягнень культури. Трудящі маси користалися куди менше культурними благами, ніж то можливо було б. Досить згадати, що в добу широкої книжкової й газетної техніки $\frac{2}{8}$ нашої людности були

неписьменні. Це спричинилося до такого ненормального явища, що трудящі маси — головні продуценти культури, залишалися часто-густо байдужі щодо найвищих проявів культури — у мистецтві та науці, а іноді й вороже ставились до них. бачачи, що користатися з них стало привілеєм панівних класів.

Після Жовтневої революції, коли ці панівні класи скинуто, доступ до всіх досягнень культури, до мистецтв і наук став вільним кожному трудящому. Навіть більше: потреби господарчого й культурного будівництва соціалістичних радянських республік вимагають для свого успіху того, щоб трудящі маси оволоділи всіма досягненнями попередньої поміщицько-буржуазної культури, щоб потім іти далі в процесі соціалістичного перебудування людства. Не засвоївши всієї попередньої суми знань, не зберігши нагромадженого попередніми поколіннями майна, наша культура зазнала б занепаду, її розвиток значно затримався б. Це розуміли всі проводирі світової пролетарської революції й завжди підкреслювали, що треба якомога більше використати попередню буржуазну культуру.

В. І. Ленін яскраво це висловив в проєкті резолюції „Про пролетарську культуру“, складеному у жовтні 1920 р., що його потім ухвалило ЦК РКП(б) і I Всерос. з'їзд пролеткульту. У пункті 4 цієї резолюції сказано: „Марксизм завоював собі своє все-світньо-історичне значіння, як ідеологія революційного пролетаріату, тим, що він, марксизм, зовсім не одкинув найцінніші здобутки буржуазної епохи. а, навпаки, засвоїв та переробив усе, що було цінного в понад двотисячолітньому розвитку людської думки й культури. Тільки дальшу роботу на цій основі й у тому ж напрямі, одухотворену практичним досвідом диктатури пролетаріату, як останньої боротьби його проти всякої експлуатації, можна визнати за розвиток дійсно пролетарської культури“¹⁾).

---

¹⁾ В. І. Ленін, „Твори“, т. XXV, стор. 409 — 410. Москва. 1929.

Отже треба зберегати й вивчати здобутки матеріальної культури минувшини. Які ж вони є та як їх треба зберігати? Наші музеї, а їх на Україні нині вже 95, збирають, зберігають, вивчають і виставляють для загального огляду й використання виключно рухомі пам'ятки старовини й природи, і на цей час вони зібрали вже понад 1.231.000 предметів. Це величезні культурні скарби й джерела для наукового й культурно-освітнього використання. Проте є групи поза-музейних пам'яток культури, що їх не можна збирати в музеях. Такі позамузейні пам'ятки, що здебільша перебувають під відкритим небом, розподіляємо на такі три категорії: 1) археологічні — це передісторичні стації (становища) та майстерні, могили — кургани та могильники, майдани, городища, рештки старовинних осель, печери, кам'яні баби та всякі старовинні вироби з каменю та написи на камені, скарби тощо; 2) архітектурно-будівельні, це — будинки й будівлі старовинних домів, палаців, церков, фортець, кріпостей, брами, мури, вежі, стовпи тощо); 3) меморіальні (цебто зв'язані з пам'яттю про якогобудь видатного діяча чи з якоюсь великою подією) та історично-революційні, це — всі ті будинки й місцевості, що їх треба відзначити для увічнення пам'яті видатних історико-революційних і історичних подій і осіб.

Збереження всіх цих категорій пам'яток має велике значіння для нашої науки, а тим самим для нашого швидшого культурного розвитку і піднесення. Часто-густо, крім великого теоретичного інтересу, такі пам'ятки можуть дати дослідникам безпосередньо практичні корисні наслідки. Наприклад, будинки церков XI—XIII ст. дають зразки виготовлення цегли то вапняного розчину надзвичайно високої якості, — і тут є чого навчитися й нашим сучасним будівельникам, а техніка будівельних конструкцій цих будов XI—XIII ст. і дерев'яних українських церков XVI—XVIII ст. дає зразки глибокого знання будівельної механіки, геометрії та математичного розрахунку.

Високі досягнення старовинної античної римсько-візантійської та взагалі європейської культури мають в цих будинках своє майстерне, наявне, речове втілення, і від них можна багато чого технічно запозичити. Треба лише зберегти їх та зуміти перейняти з них усе корисне, що відкриє в них наука.

2. ОХОРОНА ПАМ'ЯТОК НА УКРАЇНІ ДО ЖОВТНЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ Й ПРОТЯГОМ ПЕРШОГО ДЕСЯТИЛІТТЯ ПО НІЙ

До Жовтневої революції на Україні не було державної охорони пам'яток культури. Так звана „Імператорська Археологічна Комісія“ вважала Україну лише за об'єкт для археологічних розкопів та за джерело, що з нього поповнювалось речами старовини й мистецтва музеї та палаці Петербургу й Москви. Видатні українські пам'ятки масами вивозилось поза межі України й часто гинули вони у приватних посідачів. Лише окремі українські діячі науки й мистецтва за тих часів тільки з особистої ініціативи могли вживати тих або інших заходів щодо охорони та збирання пам'яток української культури (прим., можна згадати В. В. Тарновського у Чернігові, ак. М. Т. Біляшівського у Києві, акад. Д. І. Яворницького у Дніпропетровському й ін.). За останнє десятиліття цій справі трохи почали допомагати земські й міські самоврядування. Але ж при надзвичайному багатстві України на пам'ятки культури різних діб і кількох десятків народів справу охорони їх у самій основі своїй підривалось пригніченим станом України за царату. Дбання про охорону й збирання українських історичних пам'яток, як українських, вважалось за вияв сепаратизму. Крім того, ця справа ускладнялась тим, що була приватна власність на землю, будинки, а інколи також і різними релігійними й іншими забобонами. Лише Жовтнева революція дала змогу українській трудящій людині й у цій ділянці культурного будівництва розпочати широку й корисну роботу.

Перші органи УСРР щодо охорони пам'яток—УКО-ПИС—Український Комітет охорони пам'яток мистецтва й старовини, а особливо його органи Губкописи та музеї на місцях провадили протягом 1919—1922 р. напружену, іноді в цілком несприятливих умовах, роботу. Багато речей за цей час зібрано до музеїв. Багато пам'яток збережено. Діяльність УКО-ПИС'у та його місцевих органів була першою спробою державної охорони пам'яток старовини й мистецтва. Проте в ті часи напруженої військово-революційної боротьби та господарчої руїни неможливо було б сподіватись певної системи й плановости в охороні пам'яток. Робилось лише конче потрібне в даний момент. Та й УКОПИС недовго існував. У 1922 р. цю справу передано до Головполітосвіти. За єдину правну норму, що повинна була регулювати цю справу на той час—у 1922 р.—був арт. 676 Кодексу законів про Народню Освіту УСРР (Затв. ВУЦВК'ом 1. XI. 1922 р.), і там зазначалось: „Особливе завдання Головполітосвіти в ділянці екскурсійно-виставочно-музейної справи є обслід, реєстрація, охорона та вивчення позамузейних культурних цінностей, що є на території УСРР, для чого, спираючись на самодіяльність мас, Головполітосвіта повинна:

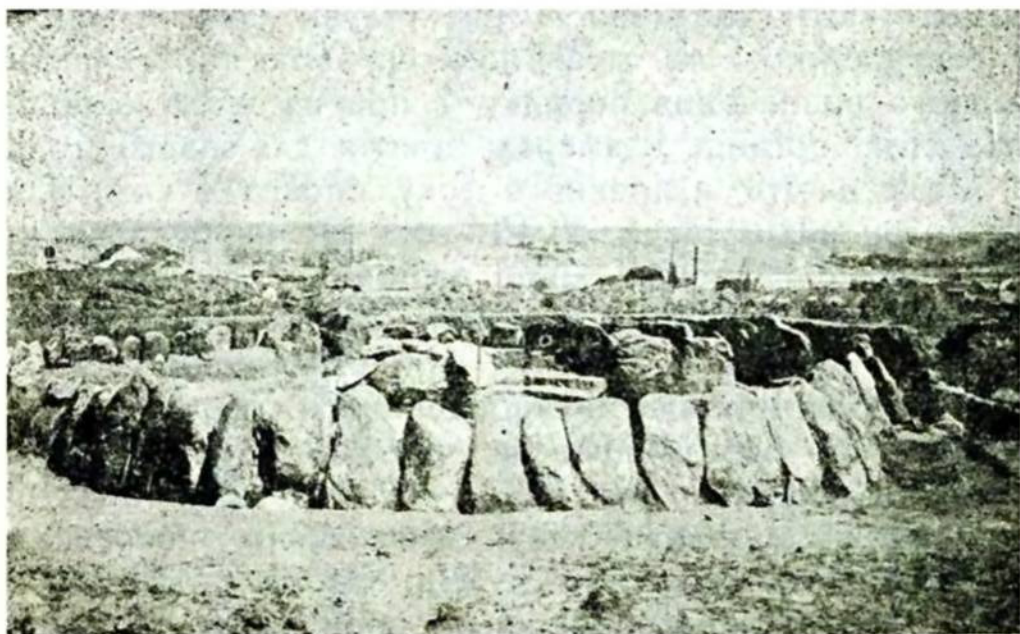
а) провадити екскурсійний обслід і вивчення всіх пам'яток революції й історії, мистецтва й природи, монументальних і тих, що не включено до музеїв;

б) збирати й включати до музеїв окремі екземпляри, і колекції розпорошених та неналежно використовуваних рухомих культурних цінностей;

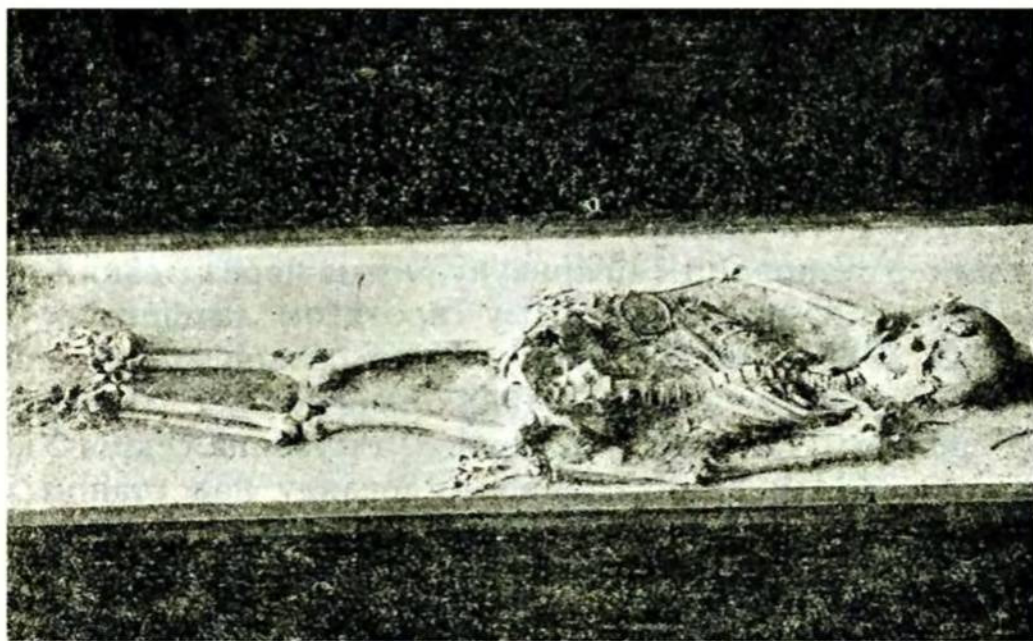
в) мати догляд над речами мистецтва, культурними, історичними й іншими цінностями, що їх вивозиться за межі УСРР;

г) вживати заходів щодо дійсної охорони нерухомих позамузейних пам'яток і забезпечувати зберігання їх, щоб вони не розкрадались, псувались і руйнувались“.

Таким чином, це був єдиний, короткий, дуже стисло викладений закон про охорону пам'яток, який лише в загальних рисах покладав на Наркомос (по

Кромлек середньої частини могили в Кічкасі. Розкопи 1928 р.
Фот. Е. Федоровича

Кістяк жінки, тюркської доби. Викопано з могили біля Кічкасу у 1928 р.
Фот. Е. Федоровича

Уполітосвіті) завдання в цій галузі, лише в зв'язку з екскурсійною та музейною справою та без відповідного визначення порядку і правил щодо охорони пам'яток, органів і джерел коштів для цього тощо.

Отже навіть з правового боку справа з охороною пам'яток культури в УСРР тоді ще не була досить організована. Це був лише перший крок нашого законодавства в цьому напрямі. За цих часів видано ще один декрет у 1924 р.— про оголошення державним заповідником руїн стародавнього грецького міста Ольвії, що біля Миколаєва. Здебільша робота щодо охорони пам'яток між 1922 — 1925 р. мала практичний напрям і провадилось її силами місць — переважно державних та округових музеїв. За клопотаннями їх деякі Окрвиконкоми видавали обов'язкові постанови щодо охорони пам'яток культури. Звичайно, без державного законодавства та допомоги цих заходів було не досить. Тому, йдучи за прикладом РСФРР, де тоді було видано вже кілька декретів про охорону пам'яток взагалі, було вже організовано мережу держзаповідників, було також встановлено багато в чому форми й методи охорони,— отже, йдучи за цим прикладом, наукове громадянство УСРР на 1 і 2-му Пленумах Укрнауки у 1925 р. висунуло питання про потребу державного законодавства й державної допомоги в цій справі. В наслідок цього охорону пам'яток у Наркомосі поклали на Управління Науковими Установами — Укрнауку, куди через деякий час і перевели всі музеї. Тому протягом дальших років після 1925 р. аж до 1929 р. всю організаційну й поточну роботу в цій ділянці переводила Укрнаука. У центрі (Наркомосі) цим відала музейна секція Укрнауки, а для безпосереднього догляду над станом та охороною пам'яток на місцях Наркомос на початку 1926 р. призначив 4-х краєвих інспекторів охорони пам'яток культури, а саме у Харкові — відомого дослідника українського мистецтва проф. *С. А. Таранушенка*, у Києві видатного спеціаліста з історії українського мистецтва проф. *Ф. Л. Ернста*, в Одесі —

археолога проф. С. С. *Дложевського*, у Дніпропетровському — археолога П. А. *Козара*.

5 квітня 1926 р. відання пам'ятками культури в УСРР територіально розподілили між цими краєвими інспекторами (беручи на увагу історично-географічні умови) в такий спосіб, що до Київського Інспекторату (адреса: Київ, вул. Революції, 29, Всеукраїнський Історичний Музей ім. Т. Шевченка) одійшли такі 16 округ: Білодзерківська, Бердичівська, Глухівська, Коростенська, Кам'янецька, Конотопська, Київська, Могилівська, Ніженська, Проскурівська, Тульчинська, Уманська, Чернігівська, Шепетівська, Волинська, Вінницька; до Харківського (адр.: Харків, вул. Вільн. Академії, № 68, Музей Українського Мистецтва) — 13 округ: Артемівська, Ізюмська, Куп'янська, Луганська, Лубенська, Прилуцька, Полтавська, Роменська, Старобільська, Сумська, Харківська, Сталінська, Маріупільська; до Одеського (адр.: Одеса, майдан Комуни, Історико-Археологічний музей) — 7 округ: Зінов'ївська, Криворізька, Мелітопільська, Миколаївська, Одеська, Херсонська, Першотравенська; до Дніпропетровського (адр.: Дніпропетровське, Державний Музей) — 4 округи: Дніпропетровська, Запорізька, Шевченківська, Кременчуцька.

За першу негайну потребу щодо охорони пам'яток у 1925 р. визнавалося видання загального закону, який би визначав державні норми, правила й обов'язки НКО та його органів у цій справі. Влітку 1925 р. такий законопроект, що в ньому зважено досвід РСФРР та пристосовано його до місцевих наших умов, подали до РНК УСРР. Після неодноразової детальної проробки його в різних законодавчих інстанціях 16 червня 1926 р. його видав ВУЦВК та РНК УСРР в формі „Положення про пам'ятники культури й природи“ (Оголош. „Зб. Уз. УСРР 1926 р. № 32 — 33, арт. 259; „Вісти“ з 2. VII. 1926 р., і передрук. „Охорона пам'яток культури на Україні“. Збірн. I. ст. 145 — 150) Цей закон є загальновідомий, — тому не розглядатимемо детально його змісту.

Для того, щоб допомогти державним органам Наркомосвіти в справі охорони пам'яток, закликається все свідоме громадянство УСРР. В центрі таким головним осередковим громадським закладом є Український Комітет охорони пам'яток культури при НКО УСРР (голова його т. *І. Ю. Кулик*, вчений секретар *М. Й. Тихий*)¹⁾, остаточно складений і затверджений на початку 1929 р., 12—13 травня цього року відбувся 1-й Пленум цього Комітету, де заслухано:

1) вступне слово голови комітету *І. Ю. Кулика*; звітну доповідь головного інспектора охорони пам'яток *В. В. Дубровського* про стан та заходи щодо охорони пам'яток до 1929 р., 2) доповідь-лекцію проф. *І. Моргилевського* та проф. *С. А. Таранушенка* про пам'ятки української архітектури та заходи для їх охорони, 3) доповідь-лекцію акад. *Д. І. Яворницького* та археолога *А. В. Добровольського* про історично-археологічні пам'ятки порожистої частини р. Дніпра та про здобутки археологічної експедиції для вивчення їх у 1927—28 р. р.

До складу Українського Комітету охорони пам'яток культури входять представники зацікавлених урядових і видатні діячі української науки з галузей мистецтвознавства, археології, історії матеріальної культури взагалі та історії України, Росії та Європи, а саме:

Кулик І. Ю. (Голова Комітету); *Кривохацький М. Ф.* (НКЗС); *Коник К. І.* (Укрнаука); *Івановський (УПО)*; *Слободський (Істпарт)*; *Шпунт Д. М.* (Укрцентрархів); *Вольський (Упрмистецтв)*; акад. *Багалій Д. І.* (УАН); проф. *Таранушенко С. А.* (УАК) — представник Київ. катедри істор. України; *Білецька В. Ю.* (Харк. кат. іст. Укр.); *Карпенко (Укр. Інст. Маркс)*; *Лейтер М. Ю.* (Харк. кат. мистецтв); *Ковалівський А. П.* (ВУНАС); *Криворотченко М. Г.* (Укр. Ком. Краєзн.); *Мишковський (Раднацмен)*; *Перетяткович В. Г.* (ВУКАІ); *Рабічев (ВУРПС)*; акад. *Яворницький Д. І.*; проф. *Морги-*

¹⁾ Адреса: Харків, вул. Артема, 29, Наркомос УСРР. Укр. Комітет охорони пам'яток культури.

Кам'яні баби перед будинком Дніпропетровського державного музею

Група античних скульптур Одеського іст.- арх. музею

левський І. В.; проф. Бурачек М. Г.; проф. Зуммер В. М.; Порай-Кошиць Б. В.; проф. Гордієв Д. П.; проф. Болтенко М. Ф.; проф. Федоровський О. С.; проф. Шугаєвський В. А.; акад. Бузескул В. П.; проф. Ернст Ф. Л.; проф. Дложевський С. С.; Козар П. А.; Дубровський В. В. (Головн. Інсп. охор. пам. культ.); Тихий М. О. (Вчен. секрет. УКОПК).

На місцях допомагають Українському Комітетові охорони пам'яток культури краєві (Одеса, Дніпропетровське) та округові комісії (на початок 1929 р. уже засновано 12 округових комісій охорони пам'яток культури). Окремі громадяни також можуть брати участь в справі охорони пам'яток культури, допомагаючи Українському Комітетові, як кореспонденти його, своїми дописами про стан пам'яток та потрібні заходи, щоб забезпечити їхню недоторканість і збереження. Таких добровільних кореспондентів на початку 1929 р. по УСРР було вже 121 чол. Їх безпосередній догляд за пам'ятками дав велику користь.

На охорону пам'яток з державного бюджету за кошторисом НКО УСРР призначено за останні роки такі суми :

	1925 - 26 р.	1926 - 27 р.	1927 - 28 р.	1928 - 29 р.
1. По заходах Упрнауки, на охорону пам'яток	—	8.140	15.800	27.000
2. Видатки на утримання й заходи 4-х краєвих інспектур по охороні пам'яток	9.350	20 592	22.523	21 530

Отже ми бачимо, що заходи та робота в справі охорони пам'яток в УСРР за десятиріччя після Жовтневої революції невинно поліпшуються й зростають : удосконалюється й розгортається законодавство,

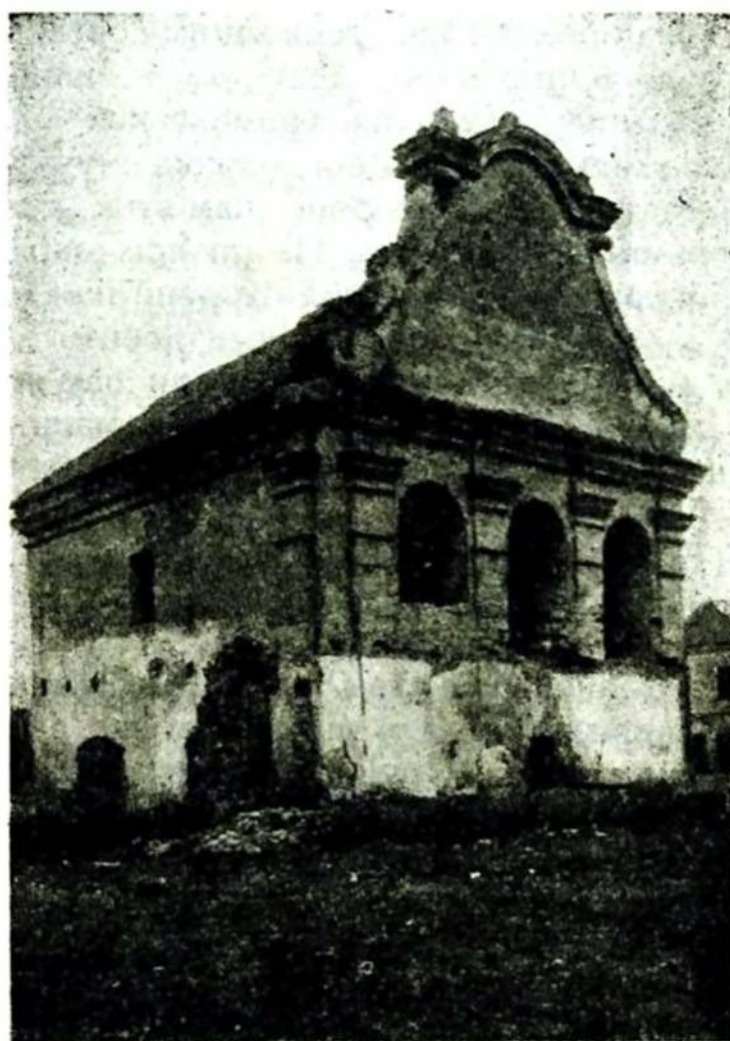
збільшуються асигнування з державного (по деяких округах і з місцевого) бюджету, утворюється апарат службовців, що ведуть цю справу й стежать за охороною пам'яток, і, нарешті, складаються громадські органи, які допомагають державним органам УСРР в цій справі ініціативою, досвідом і знанням своїх членів — видатних наукових, громадських діячів. Але треба зауважити, що остання ділянка — участь свідомого громадянства в охороні пам'яток культури — ще розгорнута недостатньо. Не по всіх округах у нас є кореспонденти й комісії для охорони пам'яток культури, не завжди й ті, що є, діють досить енергійно. Через це розуміння завдань охорони пам'яток культури ще далеко не пройшло в широкі маси трудящої людности України. За це треба найбільш дбати надалі.

3. СТАН ІСТОРИЧНИХ ПАМ'ЯТОК ТА БОРОТЬБА ЗІ ШКІДНИКАМИ ЗА ЇХНЮ ОХОРОНУ

Умови існування пам'яток були й здебільша покищо є не дуже сприятливі для них. Головні з цих умов такі: важкий щодо їх руйнації стан та байдуже, не-свідоме, іноді й свідомо вороже ставлення до пам'яток старовини й до їхньої охорони.

Перше цілком пояснюється впливом років війни й руїни, з чого ми лише нещодавно вийшли. Розуміється, що цей період вплинув негативно на стан пам'яток, бо без відповідного догляду й ремонту пам'ятки псувалися від снігу, дощів, грабіжників, бандитських наскоків тощо. Але більшість пам'яток псується й гине не стільки від стихійних явищ, скільки від людської несвідомости та іноді від формального бюрократичного ставлення до цієї справи урядових службовців. Часто-густо буває, що місцеві органи Наросвіти й інші місцеві установи не знають і не цікавляться знати, які пам'ятки матеріальної культури є в них в окрузі. На запитання НКО вони відповідають, що пам'яток культури у них по окрузі взагалі нема і що тому нема жодної рації ними турбуватися.

Коли ж катастрофічно зруйнується якийбудь пам'ятник або натисне на них громадська думка й ініціатива, лише тоді такі „чиновники“ розпочинають метушитися й

Ратуша в м. Могильові XVIII ст.

виправдуватися в своїй байдужості до цієї справи. Отже єдиним порятунком від виявів тяганини й бюрократизму в справі охорони пам'яток культури може бути широка участь свідомого радянського громадянства в цій справі.

Можна навести кілька випадків за недавні роки, що свідчать про досить важкий стан багатьох пам'яток культури, яким загрожують стихії, злочинці й людська несвідомість.

Кореспондент Шевченківської округи пише 28. IX. 1928 р. про сучасний стан Чигиринського замку Богдана Хмельницького так: „Замкова гора в Чигирині з руїнами замка — колишньої резиденції українських гетьманів, потребує особливого догляду від хижаків, котрі в попередні роки багато чинили шкоди руїнам задля цегли й каміння, викопуючи з ґрунту

Башта в м. Сатанові XVI ст.

Фот. Є. Сіцінського

решту фундаментів і сводів“. Він же повідомляє, що в Мотронінському монастирі, де переховувалися грамоти XVII ст. Яна Казіміра, Олексія Михайловича, Б. Хмельницького, кн. Любомирських, трапився „випадок злочинства якихсь злодіїв, котрі зірвали печатки з дверей, в самій церкві порозкидали книжки й різне майно, дещо попсували“.

Представник НКО перевів обслід пам'яток культури на Путивельщині, коли її приєднали до УСРР. В акті 21. IX. 1926 р. про огляд музею колишнього Софронівського монастиря представник НКО зазначає ось що: „Музей. Музей міститься в колишній Надворотній

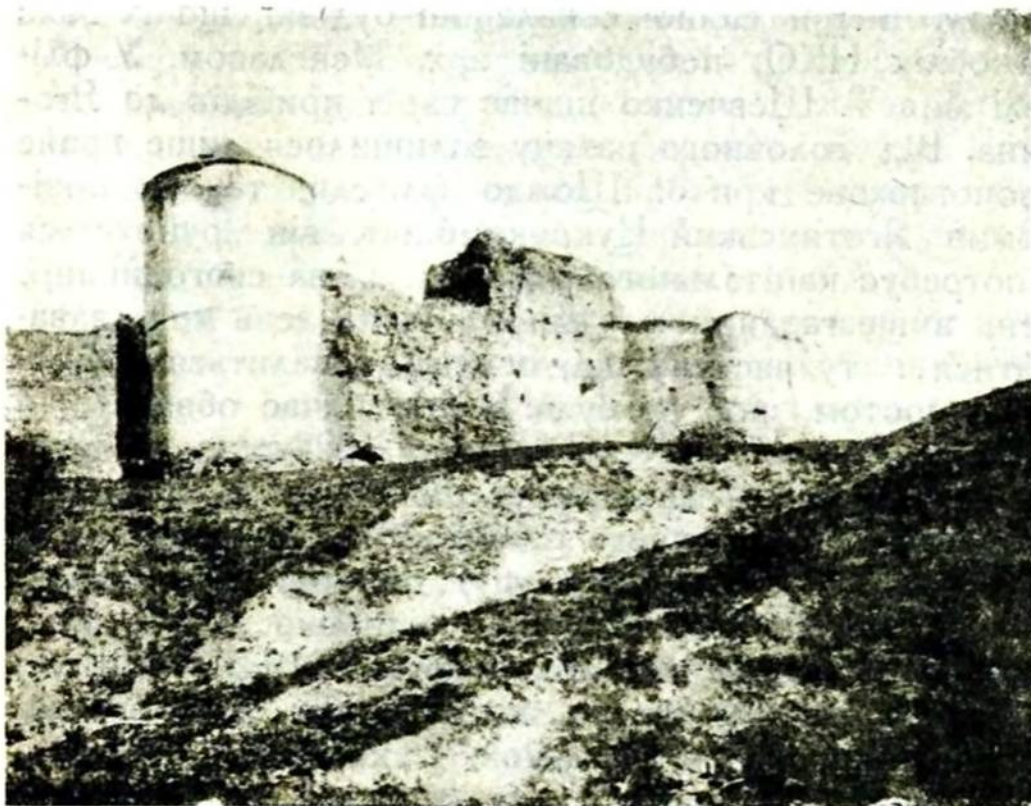
церкві й має помешкання з двох кімнат: самої церкви з вівтарем і тераси круг неї. Підчас здачі музею дитячим городком її прийому його Допр'ом, музей був у страшенно розруйнованому стані, без опису, з речами здебільша поламаними або попсованими. Все було здебільша розкидано на підлозі, лежало купами в страшенному бруді й смітті, дах над музеєм протікає й штукатурка з стелі великими шматками обвалюється, багатьох шибок немає; вільне повітря з двору проходить наскрізь через увесь будинок... Бібліотека міститься в самому ж музеї, серед виставочної кімнати без усякої ізоляції від відвідувачів... Підчас здачі знайшлося всього 1326 усяких як нових, так і старих книжок. Бібліотека теж у страшенно розруйнованому стані, в великих купках на підлозі і столах, чимало обідраних палятурок без книг або, навпаки, обідраних, розірваних книг без палятурок. Вся підлога вкрита купками розбитих книг і старих рукописів по листках, перемішаних з брудом і сміттям"... Про це НКО написав до НКВС і одержав згоду останнього на вилучення книжок для передачі їх до музею. Щодо видатних пам'яток колишнього Молчанського монастиря на Путивельщині, то наприкінці 1928 р. вони були в дуже занедбаному стані: в будівлях збільшуються щілини, всередині погнулись скріпи, багато культмайна, уламків дерев'яних та металевих прикрас, фарбованих кахлів, уборів та ін. лежать грубим шаром на підлозі, у вогкому та цвілі. На дзвіниці валяються уламки годинника, знадвору з підвіконня випадають кахлі з фарбованими ліпними орнаментами, фарби осипаються, долі у дворі лежить датований дзвін. Старий мур з бойницями та баштою нахилився на вулицю і в ньому щілина; місцеві мешканці беруть з-під муру глину, що надто сприяє руйнації пам'ятника. Без усякої охорони від руйнування фундамент т. зв. „Тереми Ярославни“, курган „Князя Ігоря“ тощо.

У с. Хомутці Лубенської округи зберігся будинок на 108 кімнат колись братів Муравйових-декабристів,

Вхід до Кам'янецького замку

Фот. М. Г. Філянського

Державний заповідник „Кам'янецька фортеця“

Фот. М. Г. Філянського

де нині міститься сільсько-господарська профшкола. Це помешкання, пише Лубенський ОВК „залишилось в такому самому вигляді, як було 100 літ назад, але не зважаючи на свою фундаментальність, дійшло тепер до такого стану, що без серйозного ремонту не тільки не можна використовувати його під школу, а не може і взагалі зберегтися. Тепер до Хомутця, в зв'язку з 100-річним ювілеєм приїжджають різні кореспонденти та представники наукових установ збирати історичний матеріал про декабристів. Їх також цікавить питання, що зроблять у цьому історичному місці для вшанування пам'яті декабристів“.

За розпорядженням Миргородського РВК'у в с. Кобинцях 12 IV. 1927 р. продано на злім будинок кол. Д. П. Трощинського, в якому був колись штаб декабристів та пізніш проживав М. Гоголь. Лубенський ОВК обмежився лише констатацією факту, що за його згодою цей будинок продано й розібрано.

Біля ст. Яготин на Полтавщині є кол. садиба кн. Репніних „Яготин“, яка нині є у віданні Цукротресту. В цій садибі є палацові будівлі, що їх взяв на облік НКО, побудовані арх. Менеласом. У флігелі жив Т. Шевченко підчас своїх приїздів до Яготина. Від головного палацу залишилося лише праве двоповерхове крило. Щодо флігеля, то, як повідомив Яготинський Цукрокомбінат, він „руйнується і потребує капітального ремонту... на сьогоднішній день вищезгаданий флігель з дня на день може завалитися... ту частину, що ось-ось завалиться, огородили дротом, щоб не було жертв підчас обвалу“.

Тульчинський ОВК на початку 1928 р. почав руйнувати будинок декабриста Пестеля в Тульчині. Втручання Всесоюзного Товариства Політкаторжан та НКО УСРР (по телеграфу) припинило руйнацію. Тульчинський ОВК терміново відновив те, що було вже зруйновано; він телеграфував 19.V. 1928 р.: „будинку Пестеля нічого не загрожує. Зроблені помилки виправлено. Балькон і колони поставлено на місце“.

Краєвий інспектор оглядав 15.V. 1928 р. цей будинок і констатував, що в цьому домі, де міститься будинок немовляти, „балькон з чотирма дерев'яними колонами знято, що змінило зовнішній вигляд будинку; зараз будується новий балькон з чотирма дерев'яними колонами на зразок старого“.

У березні 1929 р. Могилівський ОВК порушив клопотання особисто через свого представника перед НКО про надання дозволу розібрати будинок старої ратуші в м. Могильові на цеглу. Що треба зруйнувати будинок, це пояснював представник тим, що 1) там майже нічого не збереглося, 2) те, що збереглося, не має історичної вартості, 3) будинок страшенно забруднює площу, 4) нема де збиратися людинності для мітингів і треба на місці цього будинку зробити площу. Обслід краєвого інспектора виявив такі факти. До 1923 р. весь комплекс старовинних споруджень на площі був цілий. У 1923 р. Місцкомгосп зламав всі будови, за винятком однієї крамниці й ратуші. Ця будова є безперечно ратуша XVIII ст. барокового типу. „Спеціально як ратушовий будинок він унікальний“. Але для нас будівлі цивільного типу особливо важливі, бо їх дуже замало. Будинок ратуші попсовано не дуже й відновити його легко. Бруд приміщення легко вичистити протягом одного дня. Навкруги будинку сквер, але дерева не ростуть, бо під ґрунтом неглибоко мури льохів.

Краєвий інспектор пояснює: „Замотив цього руйнування було очевидно примітивне розуміння упорядкування (так само руйнували цілі квартали, старовинні ринкові будови кілька років тому в Шепетівці, в Заславі та в багатьох інших місцях), але першу ролю відігравала, звичайно, несумлінна гонитва за будівельним матеріалом, що характеризує всі окр. та райкомгоспи... Могив, що його подають місцеві органи для дальшого руйнування, ніби ці будови заважають людинності збиратися в урочисті дні — є цілковита вигадка, бо обидва будинки є за огорожею ново-засадженого скверу й туди нікого не пускають...

Намір місцевих „господарників“ розібрати будинок ратуші викликає величезне обурення як серед місцевої людности, так і серед багатьох робітників місцевого держaparату, в тім числі й робітників нар-освіти. Відповідальні робітник місцевого ДІУ так само вважають таке розібрання за неприпустимий прояв негосподарности... Коли буде ремонт, що потребуватиме порівняно невеликої суми, будинок цей

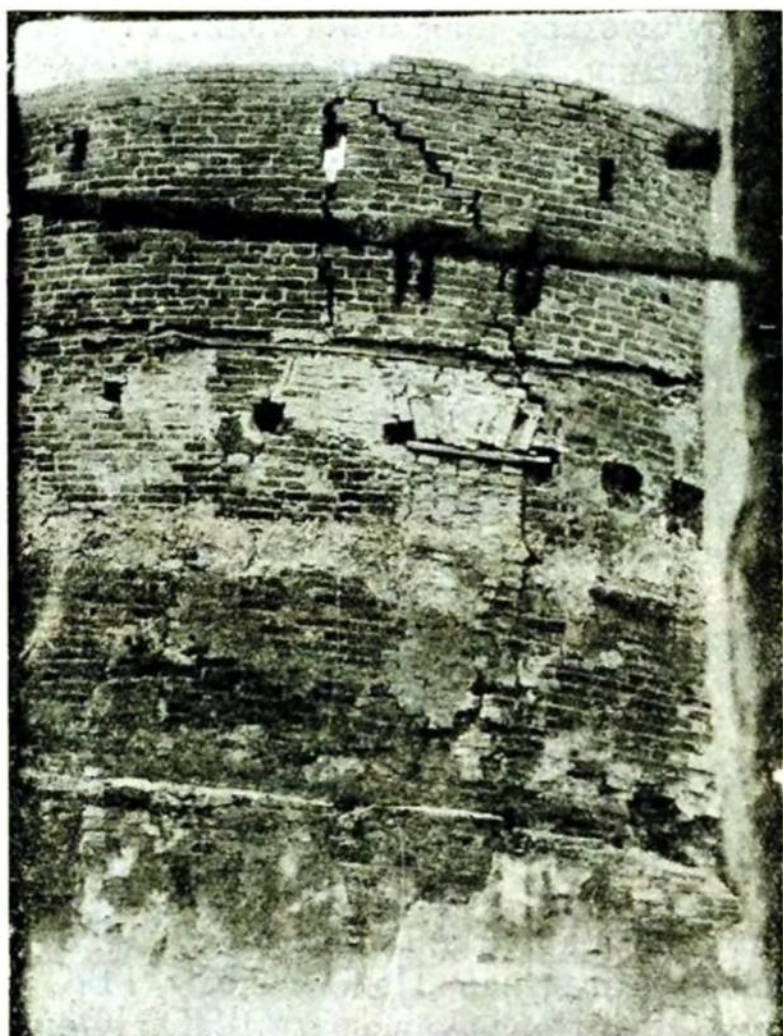

Рештки ротонди XVIII ст. в парку „Олександрія“ в м. Біла Церква
Фот. М. Г. Філянського

безперечно може придатись і для культосвітньої, і для господарської мети“.

Дуже поширене явище є скарбошування, і завдає воно великої й непоправимої шкоди археологічним пам'яткам. Під впливом різних легенд про скарби багато несвідомих громадян починають копати, щоб збагатитися. В ліпшому випадку вони звертаються до різних органів, прохаючи дати дозвіл на розкоп скарбу. В гіршому випадку вони просто потайки, як злодії, копають, не питаючи нікого. Кореспондент Кременчуцької округи писав у 1926 р. таке: „Округа в стані

небезпеки: з початку осені почали провадити розкопи могил та городищ, а останніми часами руйнування набирають суто епідемічного характеру. Розкопами захоплені не лише окремі особи, але й цілі громади. Мета розкопок — знайти бочки з золотом та козачу

Бердичівський Державний Заповідник. Кріпосний мур
XVII ст. з бойницями

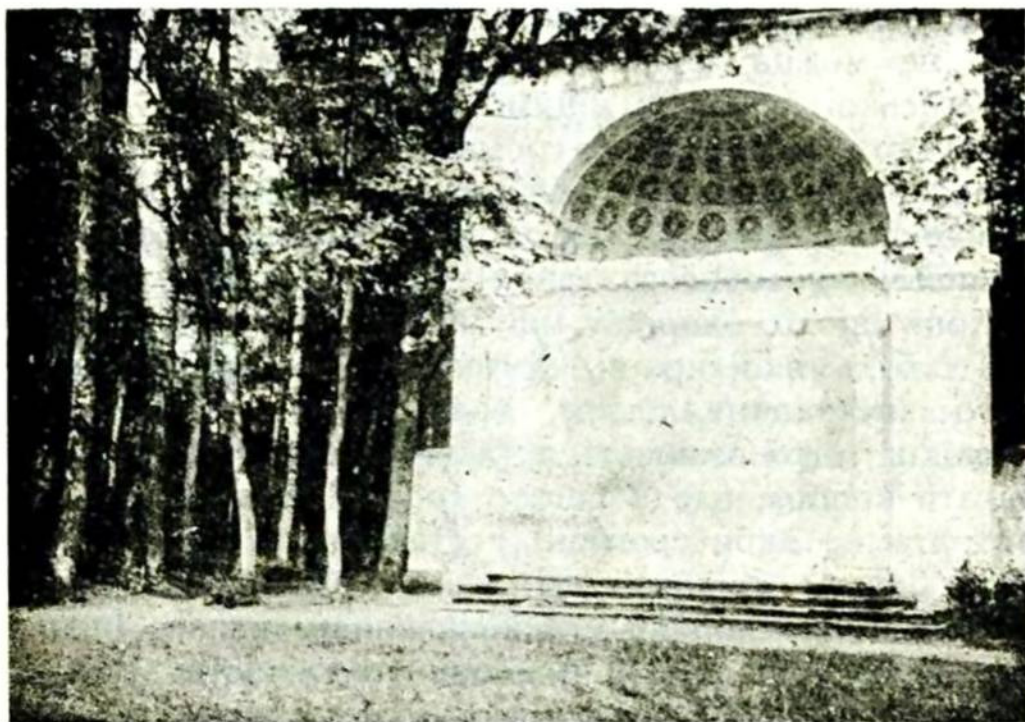
зброю. Копають і вдень, і вночі по „Кубанських планах“, що їх поширюють невідомі приїжджі. В розкопах беруть участь також і місцеві робітники освіти, цебто народні вчителі та селянська інтелігенція, додержуючися девізу „штир у руки на могилу“. Коли цей кореспондент, бажаючи припинити таку злодійську руйнацію старовинних могил, від чого нема

нікому користи, а лише шкода для науки, почав оглядати ці могили. то ці грабіжники навіть обстрілювали його. Проте свідоме поведінка кореспондента врятувала не одну важливу археологічну пам'ятку від безглуздої хижацької руйнації. А треба зазначити, що й без того багато таких цікавих для науки могил-курганів руйнується поволі від води, вітру та головне від розорювання. Від останнього загинули безслідно тисячі старовинних могил. Наприклад, найбільший з усіх слов'янських могильників „Ягнатинський“ на Ружанщині Бердичівської округи,— а він у 70-х р.р. XIX ст. складав біля 1000 могил. швидко руйнується від свавільних розкопів і розорювання. На цей час він нараховує лише 25 — 35 могил із видимим насипом. Нині його оголошено за заповідник місцевого значіння.

Урядові органи УСРР пильно стежать за виконанням діючих законів щодо охорони пам'яток і переслідують всякі вияви бюрократизму та тяганини в цій справі, а також порушення законів і постанов уряду УСРР. Яскравим прикладом цього може бути те, що трапилось нещодавно у зв'язку з заходами урядових органів УСРР для реставрації так званої Сатанівської башти — видатної пам'ятки XVI ст. у Проскурівській окрузі. За клопотанням НКО у 1925 р. уряд УСРР відпустив 5000 крб. на реставрацію її, бо вона була в недоброму стані; кошти ці переказано на місце. Потім почалася довга тяганина аж до 1928 р.: багато разів НКО нагадував Подільському ГВК, Проскурівському ОВК, Проскурівській ОІНО, Юринецькому РВК про потребу витратити ці кошти на реставрацію, відрядив для обсліду й допомоги краєвого інспектора,— ніщо не допомагало. Якись місцеві адміністратори зволікали справу, вимагаючи збільшення суми асигнувань, і знаючи, що це неможливо, вимагали в противному разі дозволу розібрати башту і навіть загрожували розібрати її без дозволу НКО. Листування виросло у велику справу. Нарешті НКО звернувся з заявою про нечуваний факт тяганини до ВУЦВК та

Палац гетьмана Розумовського у Батурині XVIII ст.

Ротонда XVIII ст. в парку „Олександрія“ в Білій Церкві
(зроблена С. Браницькою для Потьомкіна)

Фот. М. Г. Філянського

Генерального Прокурора УСРР. Останній цілком підтримав думку НКО та навіть ще гостріше поставив її у своєму протесті до ВУЦВК'у. Президія ВУЦВК'у затвердила пропозиції Генерального Прокурора, запропонувавши „Проскурівському ОВК негайно приступити до переведення власними коштами ремонту Сатанівської башти—фортеці відповідно до вказівок НКО УСРР; зауважила Проскурівському ОВК порушення ним чинного закону та невиконання неодноразових директив ВУЦВК'у, доручивши Прокуратурі Республіки перевести розслідування цієї справи й притягти винних до відповідальності“ (Прот. малої Президії ВУЦВК 4.XII. 1928 р., № 73, § 3).

Перелічити всі такі випадки руйнації пам'яток було б дуже важко, бо їх дуже багато. Але картина загалом ясна: щороку багато пам'яток гине зовсім або зазнає пошкоджень від впливу стихій і часу, а також від різних шкідників. Наші невеличкі успіхи в справі охорони пам'яток далеко не урівноважують загальнонебезпечного стану наших пам'яток і їхньої повсякчасної руйнації, тим більше, що втрату кожної пам'ятки вже не можна відшкодувати для нашої радянської української культури нічим.

Для кожного свідомого громадянина ясно, що треба якнайскорше та якнайрішучіше рятувати рештки пам'яток минувшини, ще зацілілих до нашого часу. Але в чому на цей час головне завдання нашої планової роботи? Закони щодо охорони ми маємо добрі й суворіші, ніж в будь-якій країні. Організаційних заходів—всякого листування, скарг, заяв, протестів, заборон, обсліdів тощо вживається також досить. Правда, небагато коштів, але й багато грошей були б зайвими витратами, якби сьогодні реставроване завтра загинуло б від несвідомих громадян та шкідників. Отже, вважаємо, що поряд з удосконаленням нашого інспекторського догляду й більшою плановістю роботи, все ж головний фактор у поліпшенні справи охорони пам'яток культури—є загальне підвищення культурності самої людности, зокрема щодо нашої справи,—

яко мога ширша популяризація охорони пам'яток культури серед працюючих мас України. В цій пропаганді охорони є найголовніший шлях до дійсно масової охорони пам'яток. Час на цей шлях вступити. Тоді знайдуться й культурні сили для цього й кошти.

4. ДЕРЖАВНІ ІСТОРИЧНО-КУЛЬТУРНІ ЗАПОВІДНИКИ УСРР

Пам'ятки культури, що мають особливе наукове, історичне або художнє значіння, уряд УСРР оголошує державними історико-культурними заповідниками. До початку 1929 р. в УСРР було оголошено 9 таких заповідників. Кожен з них має певно визначену територію, і в межах її будь-яке порушення наявного стану будинків, споруджень чи розкопування ґрунту переслідуватиметься як злочин. Лише з науковою метою в спеціально визначеному Наркомосом порядку можуть на терені державних заповідників провадитися археологічні дослідження.

Огляд заповідників, їхнього значіння, складу та сучасного стану зробимо в порядку оголошення їх урядом.

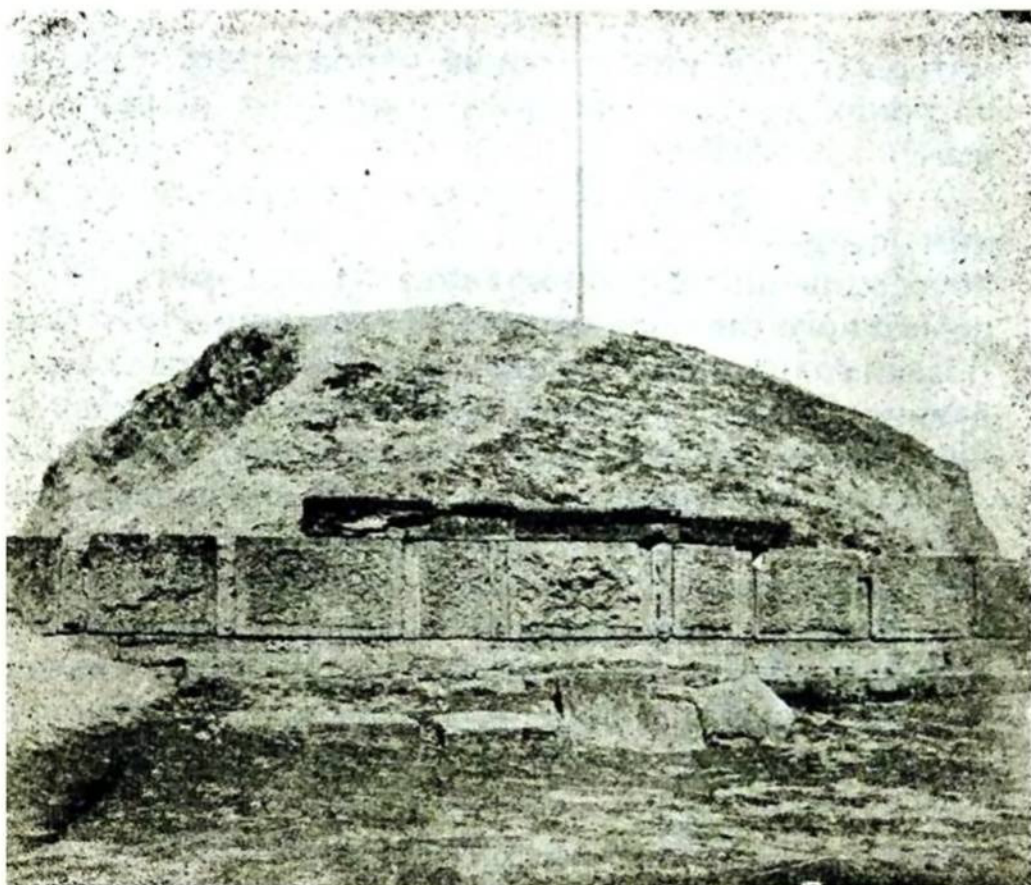
А. Ольвія

Ольвія (або Ольбія) — це рештки — руїни колись великого й багатого грецького міста під цією назвою, що було на правому березі Дніпровсько-Бозького ліману біля с. Парутіне на відстані 40 верстов від Миколаєва. Колись у далеку старовину понад дві з половиною тисячі років до наших часів греки, що тоді були найкультурнішим народом у світі, почали засновувати на північному узбережжі Чорного моря свої виселки — колонії, що були їм за торговельні станції для обміну різними товарами з тими скитськими й іншими племенами, що заселявали тоді Україну. До нас греки ввозили різні речі свого виробу (зброю, струменти, посуд, тканини, прикраси), а звідси вивозили рибу, мед, віск, хутра тощо. Природно, що

місто Ольвія, яке заснували виселенці з м. Мілету у другій половині VI в. до нашої ери, знаходячися біля виходу з найліпших тоді шляхів — річок Дніпра і Бога, швидко зросло в найбільший осередок на терені України з численною людністю, могутніми мурами, великим базаром, де завжди товклися приїжджі з Греції й з України, — з чудовими будинками й доброю гаванню. З III та II століть до нашої ери на Ольвію починають натискати сусідні племена. Біля 50 р. до нашої ери її взяли й дуже погромили гети. За перші два з половиною століття нашої ери Ольвія перебуває під владою Римської імперії. Потім вона зовсім занепала під могутньою навалою готів, що насунули тоді в наші степи. Після цього всякі писані звістки про це місто припиняються й воно, мабуть, лежало в руїнах аж до того часу, коли наприкінці XVIII ст. ці руїни уперше одвідали академік Палас та Павло Сумароков, які залишили про свій огляд спогади.

У 1873 р. тут розпочав археологічні розкопи Забелін, але вони швидко припинилися. Граф Мусін-Пушкін, що мав тут великі простори степу, в тому числі й територію Ольвії, почав хижацьки викопувати різні речі з некрополю (кладовища) Ольвії, використовуючи їх для окраси своїх палаців і хатнього вжитку. Лише з 1901 р. розпочав систематичний археологічний дослід Ольвії небіжчик проф. Б. В. Фармаковський, і досліджував щоліта аж до 1927 р. включно; досліджують її й тепер під орудою колишніх його помічників. Крім тисяч різних речей, здобутих в наслідок археологічних розкопів, що зберігаються в Одеському та Миколаєвському музеях ¹⁾ нині приступні для огляду такі цікаві пам'ятки старовинної Ольвії: склеп Еврисивія й Арети II — III ст. нашої ери, римські кам'яні мури того часу, частина вулиць і фундаментів домів долішньої Ольвії тощо. Планове дослідження Ольвії протягом тридцяти років дало остільки великі речові

¹⁾ На жаль, найкращі речі за старих часів царський уряд повивозив до Імператорського Ермітажу в Петербурзі.

Державоповідник „Ольвія“. Рештки т. зв. Зевсового кургану, колись всього оправденого крєпідю в рустованих вапнякових плит

**Відділ Ольвії ім. проф. Б. В. Фармаковського в Миколаївському Іст.-арх. музеї
Піраміда амфор, видобутих підчас розкопів Ольвії**

матеріяли, що вже головним чином з них, а не з літературних джерел, вивчають нині побут місцевої людности тих часів.

У 1921 р. уряд УСРР оголосив руїни Ольвії державним історико-культурним заповідником, а в 1924 р. потвердив цю свою постанову. Нині територія цього державного заповідника має 333 гектари, обмежуючися Бозьким лиманом, балкою „Широкою“, шляхом Парутине-Очаків та балкою „Північною“. При заповіднику постійно мешкають для охорони його два вартові. Доглядає за заповідником вчений охоронець (проф. Ф. Т. Каминський). Заповідник щоліта одвідують численні екскурсії, про нього написано багато наукових розвідок, він широко відомий по всьому культурному світі, за нього згадують у ВИШ'ах, вивчаючи історію України й Європи, та про нього улаштовують окремі прилюдні лекції.

Б. Могила Т. Шевченка

Місцевість, де поховано найвидатнішого українського поета-революціонера — *Т. Шевченка*, надзвичайно цікава не тільки щодо своїх краєвидів, а також і щодо пам'яток природи й культури, які оточують її. Тут біля м. Канева Шевченківської округи земля в околицях взялася грубими згортками: це так звані в геології „Канівські дислокації“, що загадкові щодо свого походження¹⁾.

Вік цих дислокацій визначається приблизно в 100.000—130.000 років. Постання їх має безпосеред-

---

¹⁾ Один з дослідників цього природного явища (проф. В. В. Різниченко) обстоює ту думку, що поверхня цієї місцевости набула пофалдованого вигляду вже в останній геологічний період (четвертинний) під впливом тектонічних (горотворчих) процесів. Висловлювали й іншу гіпотезу, а саме, що ці фалди утворилися від тиснення льодовика, що колись укривав усю північну Європу і кінчався на межі українського лісостепу. Але ж значна височина цих Канівських гір примушує більшість дослідників схилитися на бік першої теорії.

(Див. В. В. Різниченко. „По горам и кручам Каневской дислокации“. Путеводитель для членов 2-го Всесоюзного Геологического съезда. 1926 года, а також — В. В. Різниченко. „Геологічний нарис околиць Шевченкової Могили під Каневом“ Київ, 1924. Укр. від. Геолог. Комітету. Матер. до геології України. Вип. I).

ній зв'язок з так званою „кряжевою смугою Карпинського“, що простягається відси через усю Україну, виявляючися в горах Мошногір'я, в Донецькому кряжі, а далі виступаючи в формі дислокацій Мангишлаку і, нарешті, в південних частинах гірської смуги Тянь-Шаня. На всьому цьому великому протязі виявляються досить певні ознаки горотворчих процесів під впливом руху земної кори з півночі або з північного сходу: фалди скинуто в напрямі на південь та південний захід, а дуги цих фалд вигинаються своєю опуклістю в тому самому напрямі.

Друга цікава пам'ятка природи є великий „Канівський ліс“, що складає понад 1041 десятину суцільного лісового масиву і простягається по наддніпрянських височинах в напрямку до р. Росі. Його перерізує сила ярів на схилах до Дніпра.

„Видатна зовнішня природна краса району Канівської дислокації в зв'язку з глибоким і різноманітним внутрішнім його змістом, при наявності поблизу великого культурного осередку і зручності пароплавного сполучення Дніпром, роблять цей район одним з головних на Україні для всякого роду освітніх, учбових та наукових екскурсій. Це один з тих небагатьох районів України, де природа досить щедрою рукою підіймає край завіси над величними процесами внутрішнього життя землі, дозволяючи безпосередньо заглянути в їх таємну глибину“, каже про цю місцевість *В. Різниченко*.

Ідучи понад берегом Дніпра за його течією вниз від Канівської пароплавної пристані пісковим берегом мимо села Псковщина, Манастирек, зустрічаємо гору, яка має різні назви — „Пилипенкова гора“, „Басарабова гора“ (іноді „Михайлова гора“) — це одна з багатьох гір Дніпрового узбережжя.

Далі переходимо „Меланчин потік“, що розділяє Басарабову гору від славнозвісної „Чернечої гори“, де нині могила *Т. Шевченка*; від Канівської пристані вона на віддалі 2½ кілометрів. Ще далі, кілометри за 3 від Канева, починається ряд археологічних пам'ток :

„Велике городище“, „Мале городище“, де поховано небіжчика акад. *М. Біляшівського*, першого дослідника цієї місцевості з боку археологічного. Ще далі „Мар’їна гора“; нарешті, біля с. Пекари, в 6 кілометрах відстані від Канева, відома „Княжа гора“, що була людською оселею в часи передісторичні і великокнязівські, звідки *М. Біляшівський* здобув багато цікавих науковою стороною історичних пам’яток — решток старої людської культури. Насупроти цієї „Княжої гори“ й с. Пекарів на тому боці Дніпра у 3-х верстах за с. Прохоровкою знаходиться „Михайлова гора“ — місцевість, де колись жив відомий етнограф і історик проф. *Максимович О. М.*, в домі якого дуже часто й охоче гостював колись *Т. Шевченко*. Вище по Дніпру, насупроти м. Канева на Паромній Косі колись знайшли купу кісток печерного ведмеда, бобра, коня, оленя, собаки, кози й інших тварин, а також череп’я глиняного посуду, кам’яні бруски, вістря списів з баранячої кістки, кремінні стрілки тощо.

Все це свідчить, що дуже давно тут були людські оселі. В часи ж великокнязівські (X—XIII ст.) цей район був укріпленим південним фортпостом Київської держави на Дніпровському річному шляху.

Отже місцевість, де поховано *Т. Шевченка*, може бути цікавою для екскурсанта-дослідника і з боку природничого, і із історичного. Тим самим екскурсія на могилу *Т. Шевченка* набуває культурно-освітнього характеру, крім видатного меморіального значіння самої могили *Т. Шевченка*.

Правда, за роки імперіялістичної та громадянської війни українське суспільство, яке до 1914 року впорядковувало могилу *т. Шевченка*, трохи занедбало справу охорони її і тому стан її був не досить добрий щодо охайності і доброго вигляду її, і навіть загрозливий, бо весняна та дощова вода розмивала щороку яри навкруги могили та її схили, виносячи багато каміння та мулу до Дніпра й руйнуючи височину (Яри — Крутий, Кобзарів, Камишиний, Гнилий). Це відзначала радянська преса 1925 р. Тоді ж

і уряд УСРР надав справі охорони могили *Т. Шевченка* значіння державної ваги, оголосивши 20 серпня 1925 року територію могили *Т. Шевченка* державним заповідником і поклавши на Народній Комісаріят Освіти обов'язок охороняти її, впорядковувати, а також — завдання поставити там гідний пам'яті великого українського поета-революціонера монумент. Вже у 1925—26 році Народній Комісаріят Освіти витратив на перші заходи для впорядкування могили 5.000 карб., призначивши сталий штат для охорони цього заповідника та допомоги екскурсантам (завідатель і сторож). В жовтні 1926 року за дорученням Колегії НКО переведено спеціальний обслід заповідника. У 1926—27 році державне асигнування на впорядкування заповідника зростає до 20.000 карб. Наприкінці 1927 р. НКО організує постійний орган для охорони та впорядкування цього заповідника — Шевченківський комітет, а 29. VII. 27 р. оголошує в межах УСРР конкурс на виготовлення проекту пам'ятника *Т. Шевченкові* на його могилі. Хоч на конкурс було подано 22 проекти, але ні спеціальне журі конкурсу, ні Шевченківський Комітет не ухвалили жодного з проектів. Тому вирішили оголосити другий конкурс вже в межах СРСР та закордону. Для оголошення цього конкурсу нині підготовляється матеріали.

Безпосередня робота щодо впорядкування території держзаповідника розпочалася вже з весни 1926 р., і тривала до 1927 р., коли закріплено схили гори, очищено площу могили та засіяно квітками, засаджено садок, відремонтовано хату-сторожку, збудовано горожу та східці на гору, влаштовано світлицю з книгозбіркою на 1500 томів з читальною та кімнату відпочинку з ліжками. Протягом літнього сезону 1928 р. Київська філія Шевченківського Комітету за дорученням останнього спорудила літній готель для екскурсантів на 100—150 осіб (коштує 65.000 карб.), розпочалися підготовчі роботи до збудування пам'ятника, переведено аерофотознімки та геодезичні дослідження.

влаштовано екскурсбазу для обслуговування відвідувачів на пароплаві, влаштовано добірну книгозбірню тощо. 9. VI. 1929 р. відбулося відкриття цього готелю для екскурсантів, де, крім приміщень для ночівлі й їдальні, буде також і клуб з кіно, а на горі в хатинці відкриють меморіальний музей Т. Шевченка.

Державний заповідник „Могила Т. Шевченка“ стає видатним культурно - освітнім закладом в УСРР. За 1927 р. його одвідало 14.326 екскурсантів, а за 1928 р. — 25.000, серед них були не лише українці, але й з інших національностей цілого СРСР. Адміністрація заповідника організувала для сусідніх сіл басарабка та Манастирек школу ліквідації неписьменности, недільну школу для малописьменних, хату-читальню та п'ять переїзних бібліотек. На 1929 р. одвідування „Могили Т. Шевченка“ заведено до екскурсійного маршруту з Києва по Дніпру на Дніпропетровське й далі. Можна напевно сказати, що й число одвідувачів могили Т. Шевченка збільшуватиметься щороку і поліпшуватиметься культурно-освітнє обслуговування їх,— і тим самим відзначиться пам'ять Т. Шевченка.

В. Всеукраїнський музейний городок

(Колишня Києво - Печерська Лавра)

Значіння Києво - Печерської Лаври. Києво - Печерська Лавра — один з найстаріших історико - культурних осередків на території УСРР. Видатне значіння цього пам'ятника безсумнівне. Вся площа К.-П. Лаври заповнена будинками великого історичного значіння різних часів, починаючи з XI століття. І в цих будинках, і на всій території Лаври безліч є речей, виробів та різного майна XVII, XVIII, XIX ст.

Отже всі культурні цінності, зосереджені там, у надзвичайному художньо - архітектурному оточенні, утворюють в К.-П. Лаврі єдиний в УСРР історичний комплекс пам'яток матеріальної культури.

Історичні відомості про К.-П. Лавру. К.-П. Лавра заснована наприкінці XI століття. В 1073-89 р. побудували й оздобили фресками велику Успенську церкву (є вона і тепер). В цей же домонгольський період збудовано шпитальний монастир та Троїцьку надвортню церкву (1106 р.), яка є й тепер, Кам'яну Трапезу (1108 р.), часовню в. кн. Євпраксії (1109 р.). Весь монастир обнесено великим муром у другій половині XII ст. Половецьке пограбування 1096 р не пошкодило Лаврі. Але на деякий час розруйнував її розгром Батия 1240 р., коли непошкодженими залишилася невелика частина будівель. Відновлення К.-П. Лаври починається з XV ст. У 1470 році Київський князь Семен Олелькович відремонтував велику церкву, а в 1480 р. князь Юр. Голшанський дав Лаврі земельні маєтки. Погром Лаври Менглі-Гіреєм в 1482 р. не зупинив її матеріального зросту та культурної роботи, яка значно поширилася в зв'язку з національним рухом в XVI ст. та козаччиною. Лавра засновує свою друкарню, школи, видає багато книжок, стає на деякий час головним культурним осередком України. У Лаврі працюють відомі літературно-наукові діячі того часу: Єлисей Плетенецький, Захарій Копистенський, Петро Могила і ін.

Після переходу України під московське підданство, К.-П. Лавра робиться ставропігією московського патріярха (1687 р). В період гетьманщини в Лаврі спорудили багато нових будівель та відновлено старі — переважно це зробив гетьман Ів. Мазепа.

Культурне майно Києво-П. Лаври. 1. Будинки. Крім 12 церков, що з них більшість є унікальні архітектурні зразки великокнязівської та козацько-гетьманської доби, на території К.-П. Лаври є багато інших будівель XVII—XIX ст., що обслуговували в свій час різноманітне господарство Лаври (всього в К.-П. Лаврі 72 будинки).

2. Бібліотека та архів з 1718 р. міститься в дзвіниці, побудованій в 1731—1745 р. відомим архітектором Шеделем. Мають надзвичайну культурну цінність.

Є рукописи — слов'янські, руські, польські, грецькі й ін., починаючи з XIV ст.

3. Друкарня (в окремому помешканні), заснована після 1609 р. Єлісеєм Плетенецьким, між 1721—1786 р. була у віданні синоду, а з 1787 р. під владою Київського митрополита. Вона мала право друкувати різними мовами всякі твори (не тільки церковні). Тому це майно та зразки друку за 300 років цієї друкарні мають надзвичайне значіння. Досить згадати про понад 6000 клішів, що залишилися, починаючи з найстаріших часів її існування, і серед них є кілька сот дерев'яних клішів.

4. Ризниця, де зберігаються дорогоцінні речі (хрести, чаші, панагії, саккоси, мітри, ризи, жезли. кадильниці й т. ін.) з XVI ст. Тепер це є відділ дорогоцінностей Лаврського Музею.

5. Печери — зразок чернечої діяльності різних часів, мають велике значіння для антирелігійної пропаганди при відповідному використанні.

Сучасний стан. Постановою ВУЦВК'у та РНК УСРР з 29. IX. 1926 р. оголошено колишню К.-П. Лавру державним історико-культурним заповідником та ухвалено перетворити її на Всеукраїнський музейний городок. Ще в 1923—24 р. після ліквідації цього монастиря Київська Окрнаросвіта заходила, щоб з незчислимих речей старовини, що збереглися тут, організувати побутовий музей. За постановою уряду УСРР це завдання значно поширили: найбільший і найміцніший колись на Україні осередок релігійної пропаганди та попівсько-чернечого визискування українського селянства мусить перетворитись на осередок наукової й культурно-освітньої роботи на користь трудящих мас. Все велике історичне майно — незчисленні збірки книжок, рукописів, речей, а також і самі будівлі мусять прислужитися цій меті. За минулі з часу постанови уряду УСРР три роки вже багато зроблено в цьому напрямі. Нині Всеукраїнський музейний городок складається з таких музеїв: 1) музей метальопластики, що зберігає золотарські вироби

й дорогоцінності XVI, XVII, XVIII і XIX ст., 2) музей станкового малярства, де зберігаються старовинні портрети й ікони, 3) музей шиття й тканин, де є речі українських і багатьох інших народів за XVI—XVIII ст., 4) музей українського письма й друку, що зберігає й вивчає рукописи й стародруки, переважно українські, від початку письма на світі взагалі до XVIII ст включно, 5) український нумізматичний музей, що має понад 60.000 монет і медалей всього світу різних часів і народів, 6) музей української архітектури, що має показати розвиток української архітектури від XI ст. аж до нашого часу, 7) збірка української старовини П. П. Потоцького; 8) реставраційна майстерня, що дбає за збереження пам'яток малярства, шиття й тканин та керамічних речей; 9) український театральний музей. Передбачається тут також розгорнути український етнографічний та український археологічний музеї. Для приїжджих екскурсантів тут є велика, досить добре встаткована екскурсбаза.

Г. Бердичівський заповідник

(Колишній кляштор - фортеця „босих кармелітів“)

Кляштор-фортеця „кармелітів босих“ у м. Бердичіві — одна з найголовніших на Україні пам'яток польської культури XVII ст. У старовинній своїй основі — це типовий замок середньовічного польського великого феодала. Його заснував 1627 р. київський воєвода Януш Тишкевич, що потім у 1630 р. подарував ченцям - кармелітам цей свій замок та багато різного майна. Біля того ж часу почали тут будувати підземну церкву, яку закінчено у 1634 р. Цей кляштор-фортецю, не вважаючи на досить міцне озброєння, захопили підчас Хмельниччини у 1648 р. козаки й татари. Тільки у 1737—1754 р. знову відновили костьол - монастир. В 1700 р. у льохи цього монастиря гетьман Мазепа посадив Семена Палія. В 1768 році проводир польських конфедератів Пулавський, відступаючи від Кракова на Україну, 25 днів боронився

у мурах цього монастиря проти війська російського генерала Кречетникова.

Мури й будови Бердичівського монастиря безперечно мають велике історично-культурне значіння. До 1925 р. вони були у тяжкому стані: башти розвалюються, гармати повикидано, фрагменти художньої ліпки позбивано, цеглу розкрадали сумежні мешканці і т. ін. Щоби запобігти повному знищенню цього пам'ятника, бердичівський Окрвиконком, заклавши в одному з тамтешніх приміщень округовий музей, порушив у 1926 р. клопотання перед урядом УСРР та НКО УСРР про оголошення цієї групи пам'яток державним історично-культурним заповідником. Це зробили у 1928 р. Нині округовий краєзнавчий музей поширюється в приміщеннях заповідника, потроху їх відремонтовуючи та перетворюючи рештки колишнього монастиря на культурно-освітній осередок.

Г. Кам'янецька фортеця

Біля західного кордону УСРР в м. Кам'янці, де колись зустрічалися й змагалися культури польська, литовська, українська, турецько-тагарська й армянська, збереглася досі старовинна фортеця, що є видатна історична пам'ятка. Укріплення побудовано тут уже в другій половині XIV ст., коли литовські князі Коріятовичі збудували тут місто (грамота Юра Коріятовича з 1374 р.). У 1393 р. литовський великий князь Витовт, борючися з удільними князями, захопив хитрощами неприступну Кам'янецьку кріпость, але вже у 1395 р. відступив її польському королеві Ягайлові. Проте фактично Ягайло оволодів Кам'янецькою фортецею лише у 1404 р. після облоги й бомбардування, бо в ній засів воєвода українського сепаратиста кн. Свидригайла. За період 1404—1410 р. польський вплив вперше проходить у це місто: тут порядкують польські старости, роздаються польській шляхті маєтності. Між 1410—1430 р. в Кам'янці знову литовська влада Витовта. Бургундський лицар

Гільберт де-ля Нуа, що мандрував у 1421 р. по Поділля, розповідає про це місто так: „Переїздивши з Львова через горну Русь, доїхав я на Поділлі до Кам'янця, добре укріпленого, що належить князеві Витовтові, — де я знайшов старосту на прізвище Гедігольд, який прийняв мене, дав мені цінні подарунки й частував мене“. У 1430 р. польська шляхта підступом захоплює Кам'янець, що був тоді вже ключем до торговельних шляхів з Польщі до Чорного моря. Мури й башти Кам'янецької фортеці підтримується коштом переважно місцевого купецтва й міщанства. Римські папи, що використовували Кам'янець, як крайній східній місіонерський аванпост, теж підтримували його. Микола I у 1450 р. видав булу, щоб поляки замість паломництва до Риму дарували гроші на укріплення Кам'янця; свої прибутки від податків з Польщі дарують спеціально на Кам'янець папи Юлій II і Лев X. Дарують на це свої гроші й католицькі біскупы.

Між 1430 — 1434 р. точиться завзята війна між Свиригайлом і Ягайлом за Кам'янецьку фортецю та її околиці. Вона закінчилася остаточним приєднанням Західнього Поділля до Польщі, що в її складі вона перебувала з 1434 р. аж до 1672 р., не вважаючи на настирливі дипломатичні домагання й загрози литовців у 1440, 1451, 1453, 1456 і т. ін. За цей період Кам'янецька фортеця, завдяки її надзвичайно сприятливим природним умовам, відігравала для Польщі ролю справжнього поземного Гібралтару, що не лише захищав південні підступи до неї та її торговельні шляхи, але й давав змогу втручатися в справи князівств Молдавії й Валахії, ставлячи їх навіть у васальні відносини до Польщі. Спроби молдавських господарів позбавитись постійної загрози Кам'янця не вдавалися, бо фортеця була дуже міцна своїми природними умовами. Густинський літопис оповідає під 1509 р. про молдавського господаря Богдана: „Приїде Богдан в Подоле и хотя взяти Кам'янец и не можаше“ ... З того часу, як у XV ст.

турки захопили Візантію, татари з причорноморських степів і Криму починають роботи спустошливі наскоки на Україну, зокрема на Поділля. З 1450 по 1550 р. таких наскоків на Поділля було не менш як 24. Тільки Кам'янець захищав втікачів за неприступними мурами своєї фортеці, стояв непохитно, навіть в моменти поразок татарами польського війська, як це було у 1575 р. Кам'янець стає також місцем дипломатичних переговорів Польщі з кримським ханом, місцем, де Польща виплачувала йому грошову данину, викупала й обмінювала своїх бранців тощо. Московський паломник Трифон Коробейніков, що одвідав Кам'янець у 1593 році, так пише про нього: „Кам'янець — городок камянной с Можайськ, стоит на каменому острову, под ним река с Яuzu, а от него города пошла меж двух гор каменных, а берези у ней високи, камень-синей синей и утес, да обошла та река около горы Камяное и пришла туда ж к Каменному городу, маленько опять не сошлась только саженой 30, да воротилась с Московской стороны, от города налево и пошла меж гор же. А на том месте, где река сошлась от городка к тому острову, от котораго обошла, мост деревянный на каменных столбах; а от того острову, круг которого та река обошла, с Китай-города на том острову стоит посад и торг, а стены круг посаду нет, потому что этот остров каменный, от воды добре высоко, утес же сверху до воды впрям саженой 10. А место людно и торги добры. А у города ворота одни, а у посаду, что на каменной горе двои ворота“. В XVII ст. за короля Сігізмунда III з північно-західнього боку фортеці був побудований новий замок — система земляних укріплень, що захищала фортецю з найслабшого її боку. Робити їх сюди приїхав відомий знавець військової й гарматної справи *Т. Шомберг*. У вересні 1621 р. підчас війни Туреччини з Польщею й козацьким гетьманом Сагайдачним півмільйонне турецько-татарське військо султана Османа стояло добу під Кам'янцем і бомбардувало його. У 1633 р.

Абаз-паша знову робить спробу з 50.000 військом захопити Кам'янець Коли розпочалося повстання Б. Хмельницького у 1648 р., козацький ватажок Кри-воніс хотів взяти Кам'янецьку фортецю, але, як пише в своєму літописі Величко, „під ним бивши, и не-удобную речь до взяття оного усмотревши, повернул оттоль ку Хмельницкому“. Неспромоглися взяти Ка-м'янця також опришки Гира й Вовк. У 1650—1651 р. Кам'янець — це головна кватира польського війська, що веде боротьбу з Хмельницьким. 1651 р. даремно штурмує й бомбардує Кам'янець козацький полков-ник Джеджалій в 40.000 війська. У 1652 р. намага-ється оволодіти ним сам Богдан Хмельницький. В ли-пні 1655 р., вже після того, як Україна піддалася Москві, Хмельницький з московським військом боя-рина Бутурліна три з половиною тижні стоять під Кам'янцем і штурмують дев'ять разів. Тільки коли гетьман Дорошенко піддався Туреччині, у 1672 р. 300.000 турецьке військо на чолі з султаном Маго-метом IV оточило Кам'янецьку фортецю, почало гро-мити її з важких гармат і безперервно штурмувати. Кам'янецьку фортецю захищало лише 2.000 поляків. Проте турки взяли її лише тоді, коли поляки зда-лися на капітуляцію, при чому частина їх зі столь-ником Перемишльським Володієвським і арт. майором Геклінгом підірвали порохову башту й загинули при цьому. Ці події в ХІХ ст. талановито змалю-вав в своїх історичних романах відомий польський письменник Г. Сенкевич. Вся Туреччина за наказом султана три дні святкувала взяття цієї міцної поль-ської твердині — Кам'янця. Шість кам'янецьких цер-ков тоді перетворено на мечеті (досі зберігся турець-кий мінарет при катедральній церкві). Одержавши за Бучацьким договором з Польщею у 1672 р. все її Подільське воєводство, у 1673 р. Туреччина почи-нає укріпляти Кам'янецьку фортецю. Працює там щоденно 2.000 чоловіка під доглядом французьких інженерів. Вони укріпили також і місто, побудувавши на скелях башти, підмурувавши навіть самі скелі.

Цей відбудований замок сполучили з містом мостом-муром, що й досі зветься турецьким. В околицях селились татари. Командир Подольського краю Галіл-баша міцно тримався в Кам'янецькій фортеці, на яку робили наскоки поляки 1672 р., 1673 р. (Ян Собеський), 1687 р., 1689 р. (Яків Собеський). Тут закінчив своє життя козацький гетьман Юрась Хмельниченко у 1685 р., коли за присудом трьох башів його задушили й скинули з турецького мосту в р. Смотрич. Ян Собеський, бачучи, що він не може взяти Кам'янецьку фортецю, побудував у 1692 р. в кутку, де Збруч вливається в Дністро, фортецю, щоб звідтіль стежити за Кам'янцем. Його спадкоємець, польський король Август III, дав навіть присягу при коронації, що візьме Кам'янець, і вибив медаль на ознаку цього, — проте у 1698 р. Кам'янця не взяв і він. Оскільки це була міцна кріпость, видно з свідчення арт. офіцера тих часів де-Гелерта, що для того, щоб взяти Кам'янець, треба мати: 200 мортир, 18.000 бомб, 60 важких гармат з 2500 куль до кожної, 80.000 центнерів пороху і багато іншого. Тільки у 1699 р. за Карловицьким миром Туреччина добровільно передала Польщі неприступну позицію. Петро I, повертаючися з невдалого Прутського походу у 1711 р. через Кам'янець, „не взирая на слабость изнуренного от безмерных трудов здоровья своего, осматривал крепость и все в ней находящееся с великим примечанием, на что употребил целых двое суток“ — пише його біограф Голіков. На протязі XVIII ст. ця кріпость не раз була місцем, де поляки захищались від селянських повстань (у 1702—1703 р. Шпака, у 1734—1735 р. Верлана, у 1750, у 1763 р.). Тут же само в кріпості катували повстанці. Повз Кам'янець проходило у 1739 р. російське військо генерала Мініха, що розбило турок при Ставучанах. У 1764 р. російський генерал Дашков, що гнався за Радзивилом, намагався взяти Кам'янець. Біля Кам'янця проходило російське військо в 1774—1775 р. підчас війни з Туреччиною. При розділі Польщі

у 1793 р. Кам'янецьку фортецю здав російському війську польський комендант Злотників. Треба зазначити, що Катерина II надавала особливого значіння взяттю цієї фортеці. Але після того як Росія захопила Чорноморське узбережжя, Крим та Польщу, Кам'янецька фортеця втратила своє значіння.

Фортифікаційні спорудження Кам'янця можна поділити на дві категорії: спорудження власне замку-фортеці і спорудження міські. З західного боку міста, там, де Смотрич, обійшовши місто, знову підходить до себе, до міста притуляється і зв'язується з ним кам'яним мостом замок-фортеця, що захищає місто. Замок складається з двох частин: старого замку з кам'яними будівлями — баштами й стінами і нового з земляними укріпленнями — валами, ровами. В цілому обидві ці частини на плані виглядають, як трикутник, що його вершина спрямована до міста й лежить біля турецького мосту, а основу складає західня риса земляних укріплень з боку с. Должка. Старий замок, еліптичної форми, складається з 9 башт, сполучених муром, і двору. Міські укріплення розташовані, головним чином, біля в'їздів у місто там, де скеля робиться більш похилою. Головний в'їзд з півночі, з боку Поділля. Це „Лядська брама“, що від неї до нашого часу залишилися лише дві башти, що руйнуються потроху. Трохи далі від неї семиповерхова „Баторієва башта“, що її побудував у 1585 р. польський король Степан Баторій (реставрував 1785 р. Станіслав Август). З південного боку в'їзд до міста захищала „Руська брама“ з трьома баштами. Крім того, такі самі фортифікаційні спорудження були й біля в'їзду до міста-замку.

Отже, Кам'янецький замок з фортифікаційними спорудженнями міста Кам'янця є видатна історико-культурна пам'ятка на терені УСРР. Зберегти її є завдання республіканського значіння і, без сумніву, сприятиме культурним стосункам України з державами, що їхнє історичне минуле почасти репрезентовано в цій пам'ятці.

1928 р. уряд УСРР оголосив Кам'янецьку фортецю за державний історико-культурний заповідник. Нині його доглядають: вчений охоронець Ю. І. Сідинський та вартовий. Заповідник одвідують екскурсії й поодинокі туристи. На одвідувачів Кам'янецька фортеця справляє незабутнє вражіння.

Д. Замок кн. К. К. Острозького у Старому Константинові

На історичнім „Чорнім Шляху“ в південній частині Волині розташовано місто Старокопчанів. В XVI віці це було село Кошичинці, що ним володів князь Василь Лабунський. В 1561 році князь Копчан Копчанович Острозький купив це село й заходився над збудованням там замку, введенням ярмарку та введенням магдебурзького права. Король польський Сигізмунд Август видав на прохання князя Острозького грамоти на заснування города й на введення магдебурзького права. Кошичне село після цього скоро почало розростатися, а 80-ми роками XVI століття прибрало назву Копчанова від імени свого фундатора. Місто, що стояло на битім татарським шляху, потребувало захисту, й К. Острозький в 1561—1571 р.р. будує кошичний замок над річкою Случею. Цей замок залишився й до нашої пори майже без значних змін, крім дрібних добудов XVII віку. Він над землею має два поверхи. До верхнього поверху ведуть цікаві надвірні сходи. З одного кінця замку прибудована Троїцька церква, а з другого башта. Церква, башта та замок побудовані майже одночасно й укупі вони являють цікавий архітектурний ансамбль. Церква має цікаві з наукового та мистецького боку старовинні розписи. Особливо цікава башта, де всі елементи архітектурних оздоб Острозьких будинків. Аналогічні орнаментальні мотиви ми можемо бачити скрізь, де тільки виявлялась будівнича діяльність кн. Острозьких. Особливо подібна ця башта до башти м. Острога.

Тут само біля замку збереглася досить значна частина замкової стіни. Одним кінцем ця стіна приликає до згаданої вже башти й має браму. Брама двоповерхова — у нижнім поверсі проїзна арка, а у верхнім кімнати. У дворі замку побудована арочна дзвіниця. Самий замок крию бляхою, а церква гонтою. До 1927 року все це було в стані недогляду, бо мешканці замку (черепичний завод, склад с.-г. машин та м'ясний склад) не дбали за пам'ятник. Мур замку дуже поруйнований. Місто, а разом з ним і замок, пережив бурхливе минуле. На протязі лише XVII віку місто і замок брали то татари, то козаки більш ніж 10 разів. Розрухи доби Хмельницького, події наступних тяжких часів, що відомі під назвою Руїни, та пізніших часів виявились біля С. Констянтинова тією або іншою акцією.

Ці пам'ятки мають для нас особливий інтерес і значіння, бо вони є зв'язані з місцем, часом і найголовнішими діячами відродження української культури у XVI ст. Загально ж відомо, що цей самий князь К. К. Острозький заснував першу на Україні славетну Острозьку друкарню, звідки вийшли перші друковані українські книжки. Він же організував Острозьку Академію і, гуртуючи навкруги себе тодішні українські культурні сили, провадив уперту боротьбу з поляками та уніятами, що тоді панували на Україні та пригноблювали її з боку національно-культурного, щоб легше експлуатувати українське селянство.

Нині територія цього замку площею в 1.5 кв. гектари з усіма будівлями є, як заповідник, під державною охороною. За ним доглядають вчений охоронець і вартовий.

Е. Чернігівський Державний Заповідник

Народний Комісаріят Внутрішніх Справ 22. II. 1927 р. повідомив НКО, що через виключне історичне значіння Єлецької, Успенської і Троїцької церкви їх не

передається релігійним громадам. А проте, ці будинки, що залишилися таким чином без усякого безпосереднього догляду, потребують заходів щодо охорони й ремонту їх. Наркомвнусправ пропонував Наркомосвіті

Єлецька Успенська церква в м. Чернігові (XII ст.)
Фот. Б. Н. Писарева

взяти ці пам'ятки у своє відання. З цим не можна було не погодитися.

Колишня Єлецька Успенська церква, яку досліджувала спеціальна експедиція Укрнауки під керівництвом проф. Моргилевського у 1924—1926 р., є найвидатніший пам'ятник великокнязівських домонгольських часів України, так званого романського циклу (XII століття). Дослідження виявляють велику

подібність цього пам'ятника до аналогічних будівель Середньої Франції тих же часів, з якою стосунки України відомі ще з часів Ярослава (XI ст.) і звідкіля цей культурний вплив особливо повинен був зміцнитися в добу хрестових походів (XI — XIII ст.). На стінах і в нішах вікон відкрито фрескові розписи

Собор „Спас“ у м. Чернігові (XI ст.)

Фот. Б. Н. Писарева

надзвичайної краси, які нагадують стінні розписи південної Італії й Сіцилії. Оскільки романські впливи на староукраїнську культуру ще майже цілком не досліджені, такі відкриття розгортають зовсім нову сторінку в цій науковій галузі.

Чернігівські князі Ольговичі використали Успенську ц., як усипальницю: в мурах у 1924 р. відкрито чотири аркосолія великокнязівських часів. Татарське спустошення середини XIII століття торкнулось і Єлецької церкви, проте зруйновані були лише покриття будівлі. Мабуть, з середини XV століття її

відновлюється. Коли у 1611 р. польський лицар Горностай взяв Чернігів, Єлецький монастир знову згорів.

В 1628 р. у монастирі керує уніятський діяч Кирило Ставровецький аж до 1637 р. Потім до Хмельниччини 1648 року тут живуть домінікани. Тоді відновлюється західньо-північна частина церкви, і її відгороджується від решти її; там споруджується, замість старої великокнязівських часів хрещальні, вівтар католицького типу. Мабуть, панство охоче одвідувало цю капличку, бо на її стінах збереглося надзвичайно багато „графіті“ (вишкребаних написів): тут розписався литовський гетьман Радзівіл, що вів уперту боротьбу з Богданом Хмельницьким, гетьман Тетеря, Суліма, з польських панів — Осевич та інші. Після Хмельниччини починається нова доба розвитку Єлецького монастиря: жвавий освічений Іоанікій Голятовський реставрував Успенську церкву, побудував господарчі будинки, придбав для монастиря від гетьманів Многогрішного і Самойловича багато ґрунтів та маєтків. Дарували на монастир і Мазепа та Скоропадський, полковники — Дунін-Борковський, Леонтій Полуботко та ін. (два останні навіть там поховані). Отже Єлецька Успенська церква є українська історично-культурна пам'ятка унікального значіння.

Троїцька церква — велика церква б. Троїцького монастиря, що на Болдиних Горах, збудована між 1672 — 1695 р. з ініціативи видатного діяча тих часів Лазаря Барановича й за допомогою гетьмана Мазепи західньо-європейським архітектором Томою Зернікав. В середині цієї надзвичайно художньої пам'ятки є: іконостас XVIII ст. різного дерева високої мистецької вартости, велика ікона зі срібляною шатою 1685 р., що була зроблена коштом гетьмана Мазепи, з його гербом (річ унікальна) й інше. Пам'ятка в доброму стані і безперечно треба взяти її під спеціальний догляд і забезпечити від руйнації.

Разом з цим взято під особливу охорону будинок кол. Чернігівського Спасопреображенського собору.

Цю історично-архітектурну пам'ятку розпочали будувати між 1024 — 1031 р. за князя Мстислава Тмутараканського, який переміг Ярослава Мудрого й захопив Чернігів. Таким чином, це найстаріша кам'яна пам'ятка Східної Європи, бо Київська Софія закладена пізніше (1037 р.). Спасопреображенський собор остаточно закінчили біля 1054 р. при Святославі Ярославовичу. Дослідження цієї пам'ятки експедицією Укр. Академії Наук під керівництвом проф. І. В. Моргилевського і проф. М. О. Макаренка у 1923 р. довело, що це є пам'ятка романо-візантійського циклу з аналогіями в Малій Азії та Сирії. На підпружній арці північного нефу відкрили фреску — поясне зображення св. Текли (єдине, що залишилось від фрескового розпису всього храму), — це надзвичайний, єдиний на СРСР зразок фрески візантійського письма XII ст. В цілому собор вражає високим майстерством будівельної техніки й красою архітектурного ансамблю. Підчас татарської руїни (в середині XIII ст.) собор цей спустошено пожежею. Відновлено його в XVI ст. за часів Московського володіння Черніговом. Трохи його пошкодили поляки у 1611 р. і тільки після 1675 р. коштами й ретельністю козацького полковника Дунін-Борковського його остаточно реставровано й прибудовано західно-південну вежу. Наслідки пожежі 1750 р. ліквідовано 1770 р. і 1792 — 1798 р.

Безперечно всі ці три пам'ятки являють чудові зразки староукраїнської будівельної техніки, джерело до вивчення історії української матеріальної культури. Вони стоять своїм значінням на одному рівні з такими відомими європейськими пам'ятками, як Раймський собор, собор Паризької Богоматері, Миланський собор, Собор в Ахені й інші. УСРР має не гірші зразки матеріальної культури, ніж Західна Європа. Охорона їх — справа національного значіння. Оскільки охорона їх в порядку здачі релігійним громадам була недостатня, а з 1923 — 24 р., після переведення в них археологічних розкопів, архітектурних обмірів

та інших наукових досліджень, культове використання їх зовсім припинилося, їх передано 1925 р до відання Чернігівського державного музею під загальним керівництвом органів НКО по лінії охорони пам'яток культури. Про ці пам'ятки м. Чернігова є багата наукова література.

На подання Наркомосвіти РНК УСРР 18 травня 1929 р. постановила оголосити ці три видатних пам'ятника України в м. Чернігові державним історично-культурним заповідником та передати у відання НКО УСРР (прот. РНК УСРР № 26/629 § 13).

Є. Архітектурні й художні пам'ятки колишнього Києво-Кирилівського монастиря

Троїцька церква кол. Києво-Кирилівського монастиря побудована майже 800 років тому (в половині XII століття) родиною великого князя київського Всеволода II Ольговича і являє собою фактично єдиний у Києві зразок будови домонгольського часу, незіпсований пізнішими добудовами. Заснований одночасно з церквою монастир побудував навколо церкви ще кілька будівель, і з них донині збереглися: мурована огорожа з вежами й брамами й бароккова дзвіниця, побудована київським архітектором І. Григоровичем-Барським у 1760 р. Монастир був закритий у 1787 р., коли в ньому розташувалась пізніше так звана Кирилівська психіатрична лікарня. В кінці 1870 років на стінах церкви одкрито було старий фресковий стінопис, який звернув на себе увагу археологічних і мистецьких кіл цілої тодішньої Росії, завдяки чому в 1881 — 1883 рр., на урядові кошти, переведено грандіозні реставраційні роботи щодо розкриття фресок і відновлення церкви у візантійському стилі, які провадились під загальним науковим керівництвом проф. А. В. Прахова групою художників (М. І. Мурашко, І. Селезньов, С. Яремич, В. Замирайло т. ін.) на чолі з М. О. Врубелем. Крім розкритих і відновлених фресок XII віку на місцях,

де таких фресків не збереглося, Врубель зробив ряд самостійних настінних композицій, які уславили його ім'я,— їх і досі вважається за найкращі твори славетного майстра. Він також зробив чотири великі

Кирилівська церква у м. Києві (XII ст.)
Фот. Б. Н. Писарева

іконостасні образи на цинкових дошках,— а щоб написати їх, його спеціально командировали до Венеції. Крім мармурового іконостасу, виконаного за проектом проф. Прахова, в церкві є ще дуже цінний для історії українського малярства написаний на стіні портрет В. Красовського початку XVII ст. Кирилівські фрески й розпис Врубеля зробилися від того часу однією з перших художніх пам'яток Києва, що її одвідують

численні екскурсії й приїзди, особливо з Ленінграду й Москви. Троїцько-Кирилівська церква була предметом численних і капітальних дослідів проф. О. Максимовича, проф. А. В. Прахова, істориків М. В. Закревського, Е. Крижановського, В. Б. Антоновича,

Будинок Троїцької церкви у м. Коропі 1716 р.

проф. П. О. Лашкарьова, проф. М. І. Петрова, проф. Айналова, проф. Редіна, Д. Слюсарева, А. Азлецького, Д. Советова і т. ін. Протягом останніх 5 років церкву всебічно досліджував проф. Зуммер, докладне фотографування провадили П. М. Негель і С. А. Аршеневський, а влітку 1927 року робили обміри її під керівництвом проф. І. В. Моргилевського.

Таке значіння пам'ятки XII століття примусило Український Археологічний Комітет УАН і Управління Науковими Установами Наркомосвіти занести його до реєстру пам'яток республіканського значіння.

Постановою Малої Президії ВУЦВК'у від 23. VI. 27 р. за клопотанням Київського ОБК ухвалено дозволити закрити Троїцьку церкву, що знаходиться на території міської психіатричної лікарні м. Києва (цебто цього колишнього Кирилівського монастиря).

Зважаючи на те, що з моменту закриття церкви зникає підстава до підтримання будівель з боку релігійної громади і в зв'язку з тим, що пам'ятка культури видатного значіння залишається без усякого догляду щодо охорони від руйнування і унеможливаються безпосередні досліді, НКО прохає уряд УСРР оголосити комплекс будинків і художніх творів колишнього Київського Кирилівського монастиря заповідником державного значіння.

РНК УСРР погодилася, з пропозицією Наркомосвіти й оголосила 18 травня 1929 р. кол. Києво-Кирилівський монастир у Києві Державним історико-культурним заповідником (прот. РНК УСРР № 26/629 § 13).

Ж. Будинки й кріпосні спорудження колишнього Новгород-Сіверського монастиря

Колишній Новгород-Сіверський Спаський монастир, заснований у XII ст., вже тоді мав муровані будови. У XVI столітті цей монастир спалили кримські татари. Коло 1606 р. його руйнувало військо так зв. Дмитра-Самозванця й поляки. Року 1664 монастир захопив польський король Ян-Казимир з своїм військом. У 1670—1680 р.р. монастир обнесено величезними мурами й вежами й збудовано низку інших будівель. У 1787 р. на місці розібраної церкви XII ст. побудовано (р.р. 1791—1796) грандіозних розмірів соборну Спаську церкву, що її проєкт склав один з найславніших архітектів XVIII віку, італієць Джакомо Гваренгі. Внутрішні оздоби закінчено 1806 року. Року

1821 внутрішні частини церкви зміцнили додаткові колони під керівництвом Чернігівського архітекта Антона Карташевського. Іконостас малював художник Гр. Корнієв. В північно-західнім кутку церкви поховано кол. міністра освіти Олексія Розумовського (1748 — 1822); надгробок зроблено з яспису і оздоблено бронзовими окрасами. Місцевість кол. монастиря являє собою велику прямокутну площу на вершині гори над долиною р. Десни, обнесена величезними чотирикутними мурами, з 6-ма високими вежами, з амбразурами, з дзвіницею й аркатурою над в'їзною брамою. Огорожу цю побудували у 1670—1680-х роках московські майстри і є вона найграндіозніша з усіх монастирських фортифікаційних споруджень на терені СРСР. Вишина стін — $3\frac{1}{2}$ сажени, довжина кожної стіни 100 саженив, разом 400 саженив. Площа кол. монастиря — 4,26 гект. Крім цих будов, на території кол. монастиря є ще історична церква Петра й Павла (XVII в.), дзвіниця над брамою (XVII в.) й ряд мурованих одноповерхових будов XVIII віку.

Монастир мав велику бібліотеку, давній архів, ризницю, цінні портрети, друкарню.

Нині всі перелічені будови порожні й жодної людини на території монастиря нема. До 1929 року ключі від великої церкви мав у місті районний комгосп, але фактичного догляду бракувало цілком. Грандіозні мури, а також житлові помешкання перебували в порівняно добрім стані, але здебільша без вікон і потребували невеликого ремонту, проте коли б вони перебували й далі без будь-якого догляду, неминуче зруйнувались би.

Тому 1929 р. Наркомос призначив ученого охоронця й вартового для догляду над цими пам'ятками. Доцільно було б усі ці приміщення використати під музей та культурно-освітні установи.

РНК УСРР на прохання Наркомосвіти 18 травня 1929 р. оголосила кол. Новгород-Сіверський монастир державним історико-культурним заповідником (прот. РНК УСРР № 26,629 § 13).

Новгород - Сіверський Державний Заповідник (Західний мур Заповідника)

Колишній палац Потьомкіна у м. Дніпропетровському — пам'ятка архітектури

5. ПАМ'ЯТКИ КУЛЬТУРИ РЕСПУБЛІКАНСЬКОГО (ВСЕУКРАЇНСЬКОГО) ЗНАЧІННЯ

Перший практичний крок для охорони пам'яток є, звичайно, виявлення їх і формальне взяття на облік. Остання дія є також певний юридичний акт, і після цього пам'ятка переходить під охорону держави з усіма правовими наслідками від цього. Разом увесь цей процес умовно називають реєстрацією пам'яток.

Отже, ще в травні 1926 р. вирішено, не чекаючи наслідків генерального обліку пам'яток, на що треба було б довгого часу, перевести *первісну реєстрацію* пам'яток культури, хоч би найвидатніших і більш відомих. Це дозволило б розпочати планово практичні заходи щодо охорони пам'яток в масштабі УСРР. Для цього краєві інспектори мусіли використати не лише всі вказівки з літературних джерел, а також матеріали Україн. Археологічного Комітету та державних музеїв. При тім умовилися, що слід розподілити пам'ятки за їхнім характером на три групи:

- 1) археологічні,
- 2) архітектурні,
- 3) меморіальні та історично-революційні, а за значінням їх на пам'ятки: а) республіканського та б) місцевого значіння.

На підставі цих списків перевели первісну реєстрацію пам'яток. Між 21. VII. 1927 р. та 9. IV. 1929 р. НКО УСРР надіслав до всіх ОВК УСРР списки пам'яток республіканського значіння по кожній окрузі зокрема, що їх взято на облік НКО УСРР і що тому підлягають чинності законів про охорону пам'яток.

Всього на сьогодні на обліку НКО УСРР перебуває 562 пам'ятки. Треба зауважити, що по деяких округах у нас досі нема зареєстрованих пам'яток культури (напр., Волинська, Сталінська, Маріупільська, Кременчуцька), а по деяких взято на облік дуже небагато їх. Між тим не може бути, щоб по цих округах не було зовсім пам'яток. Це свідчить лише за неповноту й невідосконаленість нашої первісної

реєстрації. Яскраво це й видно, коли порівняти число зареєстрованих пам'яток у нас з наслідками обліку в РСФРР, де зареєстровано пам'яток понад 7.000

СКІЛЬКИ ЗАРЕЄСТРОВАНО ПАМ'ЯТОК КУЛЬТУРИ В УСОР ЗА 1926 — 1928 р.

О к р у г и	Архітек- турних	Археоло- гічних	Іс.ор.-рево- люційни, і меморіаль- них	Разом
Київська Краєва Інспектура				
1. Білоцерківська	4	—	—	
2. Бердичівська	4	—	—	
3. Глухівська	12	—	—	
4. Коростенська	1	1	—	
5. Кам'янецька	14	—	1	
6. Конотопська	9	—	1	
7. Київська	33	—	3	
8. Могилівська	8	—	2	
9. Ніженська	10	—	—	
10. Проскурівська	7	—	2	
11. Тульчинська	6	—	1	
12. Гуманська	1	—	—	
13. Чернігівська	14	—	1	
14. Шепетівська	13	—	1	
15. Волинська	—	—	—	
16. Вінницька	1	—	—	
Разом . .	137	1	12	150
Харківська Краєва Інспектура				
1. Артемівська	1	—	—	
2. Ізюмська	15	—	1	
3. Куп'янська	3	—	—	
4. Луганська	1	7	—	
5. Лубенська	6	—	8	
6. Прилуцька	21	5	10	
7. Полтавська	32	3	9	
8. Роменська	17	3	7	
9. Старобільська	4	—	—	
10. Сумська	35	4	3	
11. Харківська	35	—	1	
12. Сталінська	—	—	—	
13. Маріупільська	—	—	—	
Разом . .	170	23	39	232

О к р у г и	Архітек- турних	Археоло- гічних	Історично- меморіаль- них	Разом
Одеська Краєва Інспектура				
1. Зінов'ївська	—	4	1	
2. Криворізька	—	8	4	
3. Мелітопільська	6	—	1	
4. Миколаївська	11	10	12	
5. Одеська	31	2	10	
6. Херсонська	1	33	1	
7. Першотравенська	—	—	—	
Разом	49	57	29	135
Дніпропетровська Краєва Інспектура				
1. Дніпропетровська	9	9	2	
2. Запорізька	1	5	3	
3. Шевченківська	5	1	1	
4. Кременчуцька	3	5	1	
Разом	18	20	7	45
Всього по УСРР	374	101	87	562

Генеральну реєстрацію пам'яток культури переводиться нині покищо лише щодо *археологічних пам'яток*. Для цього наприкінці 1926 року видруковано такі програми для реєстрації та опису пам'яток, що їх склав проф. О. С. Федоровський:

	Загальна кількість
1. Передісторичні стації та майстерні	2.000
2. Могили та могильники	10.000
3. Випадково відкриті поховання	10.000
4. Майдани, розкопані могили	4.000
5. Городища	2 000
6. Рештки осель. Селища	2.000
7. Печери. Підземні ходи	1.000
8. Кам'яні баби	2.000
9. Писане каміння. Написи	2.000
10. Випадкові знахідки. Скарби	1.000
Разом	36.000

Ці анкетно-облікові матеріяли 19 травня 1927 р. розподілено між краєвими інспекторами пропорційно до числа округ. За термін закінчення генерального обліку археологічних пам'яток УСРР визначено 1 січня 1929 р. Нині підводяться підсумки роботи, зробленої в цьому напрямі.

Щодо пам'яток інших двох категорій — архітектурних та меморіальних з історико-революційними, то генерального обліку ще не розпочато.

6. НАУКОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК

В цій ділянці роботу розгорнуто широко. Вона складається з двох частин: а) дослідження пам'яток; б) реставрації пам'яток.

Досліджували пам'ятки переважно експедиційним способом. Вже 1925 р. Укрнаука перебрала в своє відання Ольвійську археологічну експедицію, яку провадила раніш Рос. Академія Історії Матеріальної Культури. Цю експедицію продовжували потім щорічно—1926, 1927, 1928, 1929 р.р.; при чому після смерті проф. Б. В. Фармаковського 1928 р. керування цією експедицією перейшло в руки українських археологів — проф. С. С. Дложевського, проф. М. Ф. Болтенко, проф. Ф. Т. Каминського (з участю російських вчених). Наслідки цієї експедиції, що їх раніш друкували в працях РАІМК, нині друкуватиметься на Україні. (Вийшов з друку I том праць експедиції з дослідями 1926 — 1927 р. р.).

Друга важлива, довготривала експедиція — це експедиція для дослідження пам'яток української архітектури за керівництвом: проф. І. В. Моргилевського (секція старої української архітектури XI — XIII ст.) і проф. С. А. Таранушенка (секція нової української архітектури XVII — XX ст.). Ця експедиція, що також тривала 1926, 1927, 1928 і 1929 р.р. (передбачається й надалі продовжувати її), здобула вже численні матеріяли всеєвропейської наукової ваги. Передбачається видавати їх серійно, як корпус української архітектури.

Важлива експедиція, що її відновили 1928 р. (провадили її до війни), і яка є обов'язкова паралель до Ольвійської,—це археологічне дослідження о. Березані, що ним керував проф. М. Ф. Болтенко. Передбачається провадити її й далі. Матеріали опрацьовується для видання.

Дуже цікава нова експедиція, що її Укрнаука провадила спільно з матеріальною допомогою Одеського ОВК,—це дослідження Усатівського городища (керівник проф. М. Ф. Болтенко), яке дало здобутки, що притягли до себе пильну увагу наукових кіл закордону.

Розпочалися експедиційні археологічні розкопи на терені Слобожанщини під керівництвом проф. О. С. Федоровського. Він вивчав пам'ятки татарської культури, доби переселення народів та степових кочовників — і наслідки цієї роботи загальновідомі серед спеціалістів. Зокрема треба згадати за розкопи ним Донецького городища під Харковом р. 1929.

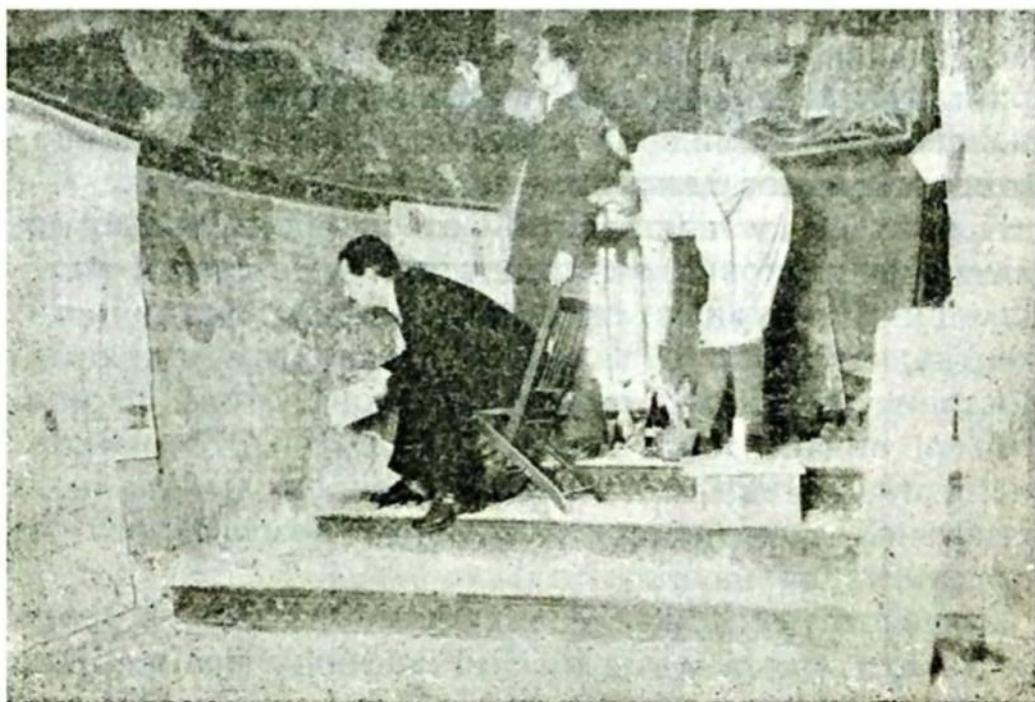
Нарешті, треба згадати про велику наукову експедицію під керівництвом акад. Д. І. Яворницького для історично-археологічного дослідження території Запоріжжя, що її деформується або затопиться в наслідок побудови Дніпрельстану. Питання про влаштування цієї експедиції порушили 1926 р., у червні 1927 р. перевели попередній обслід берегів і островів Дніпра від Дніпропетровського до Кичкасу, а восени 1927 р. розпочалися планові розкопи. Вони тривали все літо 1928 р. до глибокої осені. Також і у 1929 р. Передбачається провадити їх і далі. Матеріальні здобутки цієї експедиції надзвичайно численні, а наукова вага їх ще чекає своєї повної оцінки. Перші публікації праць цієї експедиції (її учасників А. В. Добровольського і П. І. Смолічова) вміщено в „Збірнику Дніпропетровського держ. музею“ т. I. Передбачається й надалі видавати ці праці.

Перелік наукових експедицій для дослідження пам'яток матеріальної культури був би не повний, якби не згадали ще за ті експедиції, що їх провадить щороку Український Археологічний Комітет УАН,—

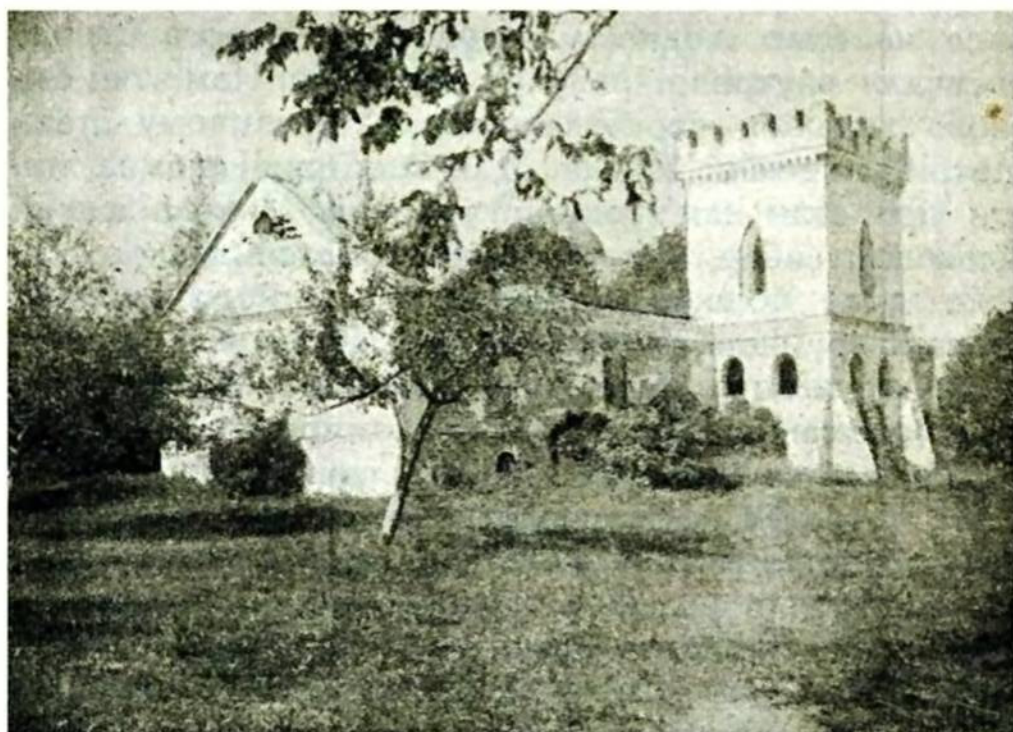
це в першу чергу Трипільська експедиція, потім — дослідження українського палеоліту й ті численні розкопи, що їх переводять члени УАК'у на кошти, видавані ОВК'-ами з місцевого бюджету на історично-археологічні дослідження в межах своєї округи.

Крім того, у нас практикуються індивідуальні дослідження наукових робітників над пам'ятками матеріальної культури в галузях археології, історії, мистецтва, етнографії. На право переводити такі праці щосезону видавала Укрнаука відкриті листи. Прим., 1927 р. видано таких листів 103. 1928 р. 139 відкрит. листів та р. 1929 — 133 відкр. листи. Ця ділянка індивідуальних дослідів має тенденцію розгортатися на користь нашій науці.

Гірше стоїть справа з реставрацією пам'яток. В цьому ми далеко відстали від РСФРР та інших країн. Війна та революційні події на цілих 13 років припинили будь-які роботи щодо реставрації пам'яток мистецтва й старовини, яка й у довійськові часи стояла зовсім кволо. Підчас громадянської війни багато найцінніших пам'яток постраждало від артилерійських набоїв. Що довго не було жодного ремонту, то волога й вода попсували внутрішні розписи й оздоби. Пам'ятки світового значіння перебувають в загрозовому стані, і потрібні негайні заходи. Для ілюстрації можна згадати про стан пам'яток міста Києва. Миколаївський військовий собор, чудесна будова мазепинського барокко, дуже пошкоджений набоями, а його дзвіниця й зовсім зруйнована. В Кирилівській церкві XII віку дах був дірчастий і тому гинули старовинні фрески. Псуються знамениті розписи Володимирського собору. Найвизначніша пам'ятка — як от Софійський Собор — XI ст., потребує реставраційних робіт, щоб врятувати фрески, закріпити їх, а також й мозаїки й разом з тим, щоб очистити ці фрески від бруду й пізніших написів. Наслідки цієї роботи матимуть значіння для всього культурного світу. Європейські вчені вже давно чекають, коли знімуть з Софійських фресок варварські пізніші записи. Наркомосвіта РСФРР також звертала

Процес реставрації фресок на сходах в південній башті Києво - Софійського собору у 1928 р.
На переднім плані проф. М. П. Сичов, подалі реставратор проф. Д. П. Кіплік

„Лизогубова кам'яниця" в м. Седневі Чернігівської округи
(Початок XVIII ст.)

увагу Українського Наркомосу на негайну потребу врятувати такий видатний пам'ятник, як Київська Софія. Аналогічні роботи треба проробити і в другому осередку староукраїнської культури.—Чернігівські пам'ятки також перебувають у незадовільному стані, як от Спаський Собор XI віку, Єлецька церква XII віку.

Старовинні будівлі Лаврського Державного Історико - Культурного заповідника (Мазепина башта, дзвіниця, палатна башта, Ковніровський корпус, Ковніровська дзвіниця, Предтечинський приділ і ін.) потребують також негайних реставраційних ремонтних заходів. Будівлям цього заповідника загрожує небезпека від асувів.

Про все це свідчать неодноразові заяви Українського Археологічного Комітету УАН, адміністрації Лаврського Державного заповідника, краєвих інспекторів охорони пам'яток культури.

Крім того, по всій території УСРР багато є важливих пам'яток, що потребують реставраційних заходів.

За бюджетом НКО 1926—27 року на реставраційні роботи видано 1.200 карб. і на них переведено реставрацію Ярославової брами, що завалилась наприкінці 1926 року. У 1927—28 р. з сум, виданих на охорону пам'яток, переказано в розпорядження Київської Інспектури 5.000 карб. на негайні заходи щодо консервації та захисту Софійських фресок. Роботи, що їх там перевів проф. Кіплік, дали цікаві відкриття й наслідки, а також вказали шлях для дальшої роботи. Також 1928 р. за 500 карб. перевели попереднє впорядкування Чернігівських пам'яток XI—XII ст. Але цього всього, звичайно, замало. Треба дбати за дальші кроки в цьому напрямі.

7. ОХОРОНА ПАМ'ЯТОК КУЛЬТУРИ ТА ГРОМАДСЬКА ДОПОМОГА ЇЙ

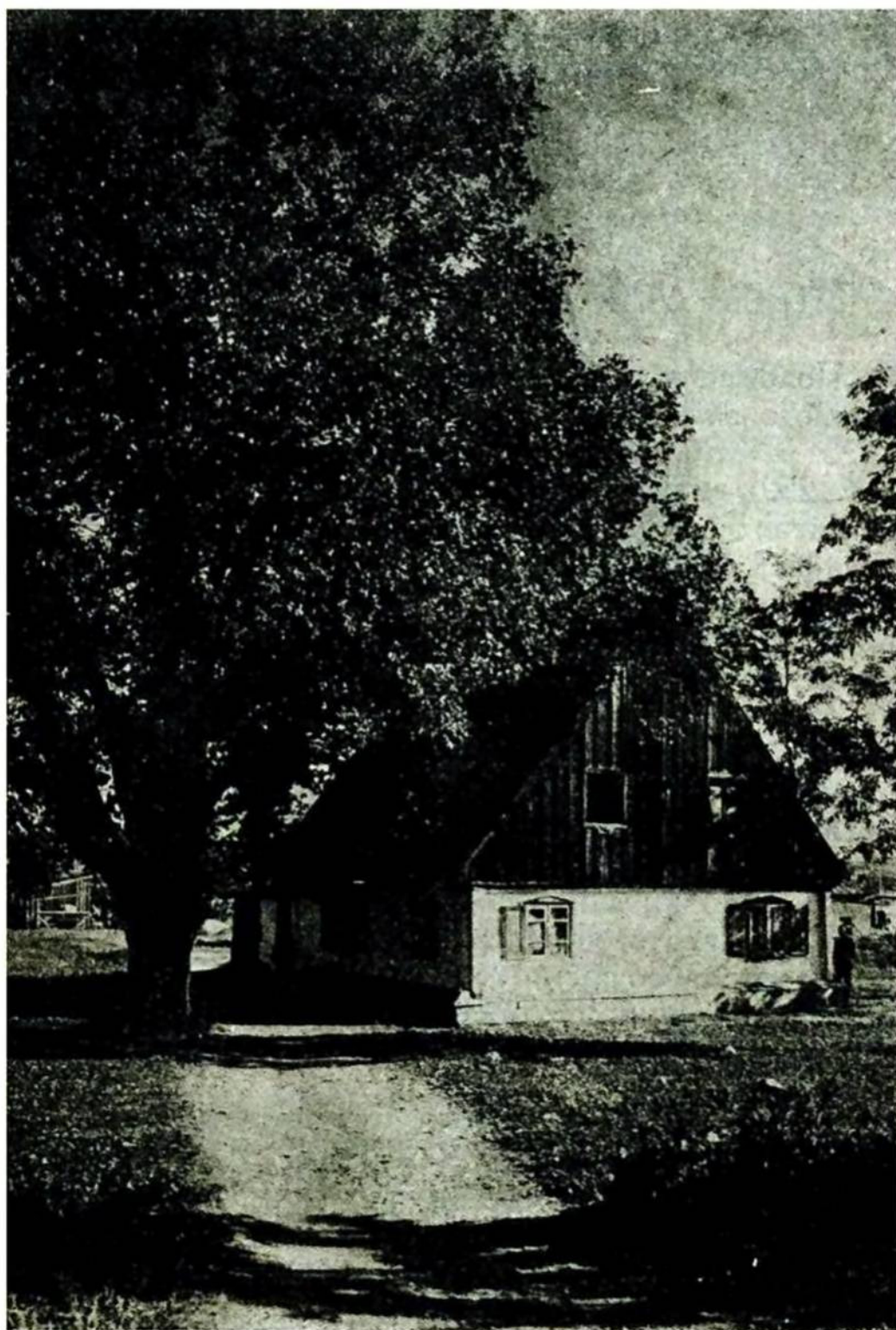
Отже з усього цього ми бачили, яке значіння для дальшого розвитку людської культури має охорона пам'яток матеріальної культури минувшини, бачили

заходи, що їх для цього вживає уряд УСРР та Наркомос і його органи, довідалися про найголовніші заповідники й пам'ятки УСРР, їхню охорону й дослідження. Але всіх цих заходів уживають не за- для самих пам'яток, а для культурних інтересів сучасної трудящої людности України та її нащадків,

Будинок М. Коцюбинського у м. Чернігові після реставрації його у 1928 р.

які, безперечно, дякуватимуть нам за ці клопоти. Але ж все це не мало б під собою ґрунту, якби свідома частина робітників і селян не підтримувала цих заходів. Навпаки, вони розуміють значіння охорони пам'яток культури, де можливо й потрібно, підтримують органи НКО в цій справі. Громадська ініціатива й допомога в цьому ділі — головна умова нашого дальшого успіху на цьому шляху.

Хата Мартенса — пам'ятка німецької культури XVIII ст. на Волині

ДОДАТОК

Права УСРР щодо охорони пам'яток

„Положення про пам'ятники культури й природи“ що його затвердив ВУЦВК та РНК УСРР 16 червня 1926 р. (Зб. Узакон. УСРР 1926 р., № 32 — 33 арт. 259), визначає всі основні правила щодо охорони пам'яток¹⁾. Відання всіма пам'ятниками, що мають наукове, історичне або мистецьке значіння, покладено на Наркомосвіту УСРР (а саме Управління Науковими Установами) та його місцеві органи (п. 1), зокрема на НКО покладено: розробляти й подавати на затвердження уряду законопроекти щодо охорони пам'яток; вживати заходів для зосередження пам'яток України на території її; організовувати експедиції для обслідування пам'яток; розглядати справи про реквізицію пам'яток, що є в приватному володінні, та подавати ці питання на затвердження урядових органів; доглядати, як підтримують пам'ятки ті установи, організації або особи, що ними користуються, і, в разі порушення чинних правил охорони, вживати потрібних заходів для усунення виявлених занедбань; реєструвати

¹⁾ Увага. Згадаємо лише, що до нього було три поправки: перша у 1928 р. до §§ 3 та 6 цієї постанови, якою право реєстрації пам'яток республіканського значіння передається з РНК УСРР до НКО УСРР та передано НКО УСРР право затверджувати уставу про Український Комітет Охорони Пам'яток культури (постанова РНК УСРР з 4. I. 1928 р. Зб. Зак. 1928 р. № 1 арт. № 5); друга у 1928 р. до § 4, що нею збільшено права та обов'язки щодо охорони пам'яток ОВК, РВК та міських, сільських та селищних рад (Постанова ВУЦВК'у та РНК УСРР 27. VII. 1928. Зб. Уз. 1928 № 17 арт. 152 п. 22); третя у 1929 р. до § 17, якою дозволено НКО УСРР оголошувати особливо цінні пам'ятки за державні заповідники лише за дозволом РНК УСРР (раніш треба було окрему постанову РНК УСРР) (Постанова ВУЦВК'у та РНК УСРР з 3. IV, 1929 р. „Вісти“ 19. IV. 1929 р. № 90, Зб. Уз. 1929 р. № 10 арт. 83).

пам'ятки республіканського значіння й організувати та керувати реєстрацією пам'яток місцевого значіння; розподіляти пам'ятки по категоріях (археологічні, архітектурні, меморіальні, історико-революційні); складати плани наукового обслідування й вивчення пам'яток та обізнання з пам'ятками та їхнім значінням широких трудящих мас; видавати дозволи на переміщення, продаж і набуття пам'яток; інструктувати підвідомчі органи в справі охорони пам'яток; вживати заходів до ремонту й реставрації пам'яток; доглядати над додержанням правил у справах торгівлі антикварно-мистецькими речами й пам'ятками (п. 2). Для допомоги НКО УСРР в цих заходах засновується при ньому спеціальний державно-громадський орган — Український Комітет охорони пам'яток культури (адр.: Харків, вул. Артема, 29) (п. 3). В АМСРР охорону пам'яток покладено на Наркомос АМСРР (п. 4). Пам'ятки культури розподіляються за їхнім значінням на республіканські й місцеві. Першу категорію визначає НКО УСРР (в АМСРР — РНК АМСРР), другу — відповідний Окрвиконком за інструкцією НКО УСРР. (в АМСРР — НКО АМСРР). Окрвиконкоми (по інспектурах Народньої Освіти) відають пам'ятками місцевого значіння та допомагають охороні пам'яток всеукраїнського значіння; теж мусять робити й районні виконкоми, міські, сільські й селищні ради в межах свого відання. Усі пам'ятки, що мають наукове, історичне або мистецьке значіння, підлягають реєстрації в НКО УСРР — пам'ятки республіканського значіння, в місцевих органах НКО УСРР — пам'ятки місцевого значіння. Всі установи, організації й приватні особи, що у віданні їх є пам'ятки, мусять їх зареєструвати встановленим порядком (п. п. 4, 5, 6, 7, 8, 9). Забороняється: продавати або передавати без попереднього відому НКО пам'ятки від одного властителя до іншого, вивозити за кордон без дозволу НКО; знищувати, переробляти й взагалі змінювати зовнішній вигляд і нормальний стан пам'яток без дозволу НКО (п. п. 10, 11, 12). Наркомос має право: переважно

набувати пам'ятки, коли їх продають приватні особи й організації, користуватися з зазначених пам'яток за порозумінням з їхніми володільцями для освітньо-наукової мети, ревізувати пам'ятки у приватних осіб та організацій за встановленим законом порядком (п. 13). Розкопи археологічних пам'яток (курганів, могил, городищ, стоянок, могильників і. т. ін.) можна провадити лише тільки по одержанні на те попереднього дозволу Наркомосу (п. 14). Всі знайдені скарби й знахідки речей наукового, історичного й мистецького значіння підлягають, як загальне правило, передачі у найближчі до місця їх винайдення музеї НКО (п. 15). Пам'ятки, що мають особливо цінне наукове, історичне або мистецьке значіння, а також сади та парки наукового та історично-мистецького значіння оголошує Наркомос за дозволом РНК УСРР за державні заповідники, що управляються на підставі особливих про кожний з них положень, які видає НКО (п. 17). Республіканські пам'ятки утримуються з державного бюджету, місцеві — з місцевого (п. 19). Продавати з державних заповідників речі, що мають наукове, історичне або мистецьке значіння, можна виключно з дозволу НКО. (п. 21)¹⁾.

На підставі цього загального Положення пророблено й оголошено такі постанови ВУЦВК'у та РНК УСРР:

1) 20 серпня 1925 року про оголошення могили Т. Шевченка біля м. Канева державним історико-культурним заповідником (Зб. Уз. УСРР 1925 р. № 64 — 65, арт. 370; „Вісти“ 2. IX. 1925 р. № 199);

2) 29 вересня 1926 р. про оголошення колишньої Київської Лаври державним історико-культурним заповідником (Зб. Уз. 1926 р. № 56, арт. 376);

3) 21 березня 1928 р. про оголошення кол. кляштору босих кармелітів у Бердичеві державним історико-культурним заповідником (Зб. Уз. 1928 р. № 4, арт. 58);

¹⁾ Пам'ятки архівного характеру (архівні фонди, діловодні справи, окремі офіційні документи тощо) належать до відання Укрцентрархіву, а не НКО.

4) 4 квітня 1928 р. про оголошення Кам'янецької фортеці державн. історико-культурним заповідником (Зб. Уз. 1928 р. № 5, арт. 69);

5) 15 січня 1929 р. про затвердження державн. істор.-культурним заповідником замку князів Острозьких у м. Старому Констянтиніві (Зб. Уз. 1929 р. № 5, арт. 40);

6) 18 травня 1929 р. про оголошення за державні історично-культурні заповідники: Спасопреображенського Собору, Єлецької Успенської й Троїцької церкви у м. Чернігові; кол. Київ-Кирилівського монастиря у м. Києві, кол. Новгород-Сіверського монастиря у м. Новгород-Сіверському, а також парку III-го Інтернаціоналу (біля Умані) та Устимівського дендрологічного парку нз Кременчуччині,— та про передачу їх у відання Наркомосвіти УСРР (Прот. РНК УСРР, 18.V. 1929 р. № 26/629, § 13).

Єрім того, постановами Наркомосу в погодженні з іншими Наркоматами видано такі керівничі матеріали:

1) 14 лютого 1928 р. „Інструкція про скарби“ — видано постановою НКО, НКВС та НКФ УСРР) „Вісти“ 14. II. 1928 р. № 38 (2228);

2) 26 червня 1928 р. „Інструкція про порядок обліку, охорони та передачі в користування п'ятидесяток релігійних громад, молитовень та культового майна, що мають наукове, історичне та мистецьке значіння“ — введено постановою НКО та НКВС УСРР (Зб. Уз. УСРР 1928 р. 26. VI. відд. другий № 11, § 65);

3) „Устава про Український Комітет охорони пам'ятників культури“ (Бюлетень НКО УСРР 1929 р. 22-29 IV. № 17, арт. 258).

Мету й завдання Українського Комітету охорони пам'ятників культури (УКОПК) визначено в його уставі, що її затвердила колегія НКО УСРР 26. III. 1929 р., в такий спосіб:

§ 1. Український Комітет охорони пам'ятників культури засновується для допомоги Народньому Комісаріатові Освіти й його місцевим органам у здійсненні покладених на них завдань щодо пам'ятників культури.

§ 2. В галузі реєстрації пам'ятників культури Український Комітет охорони пам'ятників культури:

а) виявляє на підставі бібліографічних, архівних, анкетних і інших джерел та безпосереднього обслідування, фотографування, змальовування (обмірів тощо) пам'ятники культури, що підлягають охороні;

б) визначає їхнє науково-історичне й художнє значіння та розподіляє по категоріях (археологічні, архітектурні, меморіальні, історично-революційні тощо);

в) складає реєстр *пам'ятників культури*: 1) *Заповідників*, що їх оголошується за такі постановою Ради Народніх Комісарів УСРР (арт. 17 Полож. про Пам'ятники культури й природи); 2) *Пам'ятників республіканського (Всеукраїнського) значіння*, що їх визнається за такі особливими постановами Наркомосвіти УСРР (арт. 6 Положення про Пам'ятники культури й природи); 3) *Пам'ятників місцевого значіння*, що їх залучається до числа пам'ятників культури за постановою Округових Виконавчих Комітетів, відповідно до інструкції Наркомосвіти (арт. 7 Положення про *Пам'ятники культури й природи*);

г) подає НКОсвіти пропозиції про віднесення пам'ятників культури до тої чи іншої категорії.

§ 3. В галузі охорони пам'ятників культури Український Комітет охорони пам'ятників культури:

а) стежить за виконанням всіх чинних законоположень щодо охорони пам'ятників культури та доповідає НКО про порушення цих законоположень для усунення таких порушень і притягнення винних до відповідальности;

б) проробляє проекти законоположень щодо охорони пам'ятників культури, проекти постанов про реквізицію пам'ятників культури, зокрема щодо огляду пам'ятників одвідувачами;

в) подає до НКОсвіти на затвердження інструкції та правила щодо обліку, охорони та дослідження пам'ятників культури, зокрема щодо огляду пам'ятників одвідувачами;

г) розробляє та подає до НКОсвіти проекти положень про державні історико-культурні заповідники;

г) подає до НКОсвіти списки пам'ятників культури, що їх треба зосередити на території УСРР та допомагає НКО у виконанні цієї справи;

д) намічає кандидатів на посади вчених охоронців пам'ятників, що мають особливе значіння, та визначає їх права та обов'язки;

е) дбає за потрібний ремонт пам'ятників та про утримання їх в належному стані, а також про реставрацію пам'ятників;

є) дає свої висновки щодо питань ремонту, реставрації, перебудови, руйнування і т. ін. історичних та художньо-історичних пам'ятників;

ж) дає попередні висновки про можливість вивозу речей, що мають наукове, історичне або художнє значіння, поза межі УСРР згідно з чинним законодавством в цій галузі;

з) провадить за дорученням НКОсвіти обслід державних історико-культурних заповідників УСРР.

§ 4. В галузі дослідження пам'ятників культури Український Комітет охорони пам'ятників культури:

а) складає та видає наукові описи пам'ятників культури УСРР;

б) переводить шляхом влаштування наукових експедицій дослідження видатних археологічних і мистецьких пам'ятників УСРР, в погодженні з іншими науковими установами НКО УСРР;

в) подає на затвердження НКОсвіти список дослідників, що їм треба видати відкриті листи на право переведення археологічних розвідок, обмірів пам'яток і т. ін.;

г) сприяє охороні й вивченню пам'ятників культури, влаштовуючи наукові збори та конференції, прилюдні лекції, виставки, спеціальні бібліотеки і видаючи популярні книжки, листівки, плякати, художні поштові картки і т. ін.;

г) інформує через пресу широкі кола населення про значіння пам'ятників культури, зокрема через органи

шкільної преси притягає увагу молоді до збереження культурної спадщини.

§ 5. Український Комітет охорони пам'ятників культури має право безпосередньо зноситися в своїх справах з усіма, крім вищих законодавчих органів, державними адміністративними, господарськими, науковими громадськими установами й закладами, приватними громадянами, а також з науковими установами СРСР і закордону.

Таким чином всю оперативну поточну роботу Наркомос покладає на УКОПК, до якого й треба звертатися у всіх справах охорони пам'яток культури та повідомляти про стан пам'яток, небезпеку для них та потрібні заходи для рятування їх.

Постановами Президії Укрнауки було затверджено та видано такі інструкції:

1) 31-го липня 1926 р. „Інструкція про порядок відання та розподіл робіт між Інспектурою охорони пам'яток культури Укрнауки НКО та Археологічним Комітетом Української Академії Наук“. (Протокол Президії Укрнауки № 25 — 1926 р. № 25 § 6):

2) 24 грудня 1926 р. „Інструкція про організацію округових і місцевих комісій охорони пам'яток культури та природи“ (Прот. През. Укрнауки 1926 р. № 46, § 11);

3) 24 грудня 1926 р. „Інструкція про утворення мережі кореспондентів Комітетів охорони пам'яток культури й природи“ (Протокол Президії Укрнауки 1926 р. № 46, § 12¹⁾).

За інструкцією Укрнауки з 31 липня 1926 р. всі особи, що бажають перевести археологічні розкопи, обміри, розчистку чи реставрацію тощо пам'яток культури, мусять подати до Укрнауки до 1-го січня того року, коли передбачається перевести ці розкопи чи дослідження, відповідні заяви з певним зазначенням пам'ятки, яку буде досліджуватись або розкопуватись, мету цього й термін. Укрнаука одержує на такі заяви

¹⁾ Всі ці інструкції видруковано в „Збірнику ч. 1. Охорона пам'яток культури на Україні“. Харк., 1927 р.

висновок Укр. Археологічного Комітету Укр. Академії Наук і на підставі його видає чи не видає відкритого листа дослідникові, зазначаючи надані йому права. Дослідник після закінчення своїх робіт мусить подати до Укрнауки звіт за свою роботу та повернути використаний ним відкритий лист.

Постановою НКО, НКВС та НКФ УСРР у лютому 1928 р. було затверджено „Інструкцію про скарби“, яка визначає такий порядок охорони скарбів. Навмисне скарбошування на території історичних місцевостей, як то: городищ, курганів, монастирів і т. ін. забороняється під загрозою відповідальності за це. Всі випадково знайдені скарби є власність держави. Кожен громадянин, що випадково знайде скарб, повинен негайно здати його до відповідного району міліції в містах або до сільради, про що вони, приймаючи скарб, складають протокола та передають цей скарб вкупі з протоколом до Окрнаросвіти. Осіб, винних в привласненні або утаєнні знайдених скарбів, притягається до кримінальної відповідальності згідно з артикулом 178 і 204 Кримінального Кодексу УСРР (оголош. „Вісти“ 14. II. 1928 р. № 38).

Окремою постановою НКО УСРР за § 6 Положення було затверджено 22 грудня 1928 р., як пам'ятку республіканського значіння видатну пам'ятку єврейської культури на Україні — будинок синагоги XVII ст. у м. Погребищах Бердичівської округи (Зб. Уз. 1929 р. № 4, відділ другий, арт. 14, Бюлетень НКО 1929 р. № 2, арт. 9).

Для тих історико-культурних заповідників, що вже існують, складались окремі Положення (Устави) про них. Вже оголошено Положення про Бердичівський держ. істор.-культурний заповідник (Зб. Уз. 1928 р. № 20, арт. 122, Бюлетень НКО 1928 р. № 49, арт. 734).

Постановами Окрвиконкомів визнано та оголошено за пам'ятники місцевого значіння такі об'єкти:

1) у грудні 1928 р. постановою Миколаївського ОВК та Очаківського РВК взято під особливу охорону

будинок, де було ув'язнено лейтенанта Шмідта, і асигновано на ремонт його 2.000 карб. (повідом. Очак. РВК № 16302 з 8. XII. 1928 р.);

2) 17 травня 1928 р. постановою Запорізького ОВК (прот. № 18, § 350) оголошено Кам'янські кучугури Заповідником (вони мають не лише природниче, але й археологічне значіння).

3) 10 січня 1928 р. Ніженський ОВК оголосив пам'ятниками місцевого значіння місцевість „Качанівку“ у с. Качанівці (садиба-парк кол. Кочубеїв) (прот. 2/276, § 10 та 20. XI. 1928 р. проток. 27/311, § 8).

Крім того, видавали обов'язкові постанови про охорону пам'яток такі Окрвиконкоми:

1) Маріупільський 25. VII. 1928 р.;

2) Конотопський ОВК № 26, 2. VI. 1928 р. (Обов'язкова постанова № 26 „Про пам'ятники культури й природи“);

3) Миколаївський ОВК № 28, 29. IV. 1925 р. „Про охорону старо-грецької колонії Ольвія“;

4) Білоцерківський ОВК, № 403, 29. V. 1926 р. „Про розкопування могил та охорону пам'ятників старовини“, № 25 за 1925 р. „Про ремонтування, розбирання, перенесення та перебудування старовинних будинків культу“, № 34 за 1925 р. „Про розкопування могил“;

5) Зінов'ївський ОВК — № 26, 7. IV. 1925 р. „Про охорону пам'яток природи і культури“;

6) Волинський Губвиконком № 74 з 11. VI. 1925 р. „Про охорону місцевих пам'ятників старовини й мистецтва“;

7) Київський ОВК № 4 з 4. IV. 1924 р. „Про розкопку могил“, Київського Губвиконкому № 16 з 20. II. 1924 р. „Про розкопку могил“;

8) Запорізький ОВК № 25 з 20. III. 1925 р. „Про заборонення розкопок могил“;

9) Катеринославський Губвиконком № 36 з 5. III. 1924 р.;

10) Коростенський ОВК № 41 з 23. VI. 1924 р. „Про охорону пам'ятників старовини“, № 52 з 28 квітня

1926 р. „Про охорону місцевих пам'ятників старовини й мистецтва“, № 58 з 5 травня 1926 р. „Про впорядкування дослідчої роботи на Коростенщині“;

11) Херсонський ОВК № 22 з 1927 р. „Про заборону приватних археологічних розкопок“;

12) Кам'янецький ОВК № 3 з 6. II. 1925 р. „Про охорону пам'ятників старовини“;

13) Харківський ОВК № 16 з 9. II. 1924 р. „Про охорону пам'ятників природи й культури“.

З М І С Т

	Стор.
1. Що таке пам'ятники культури й для чого вони потрібні	3
2. Охорона пам'яток на Україні до Жовтислої революції й протягом першого десятиліття по ній	7
3. Стан історичних пам'яток та боротьба з шкідниками за їхню охорону	15
4. Державні історично - культурні заповідники УСРР (Ольвія, могила Т. Шевченка, Всеукраїнський музейний городок, Бердичівський заповідник, Кам'янецька фортеця, Замок К. Острозького, Чернігівський Київ - Кирилівський, Новгород - Сіверський)	27
5. Пам'ятки культури республіканського (всеукраїнського) значіння . .	56
6. Наукове дослідження пам'яток	59
7. Охорона пам'яток культури та громадська допомога	63

Д О Д А Т О К

Права УСРР щодо охорони пам'яток	66

Ціна 55 коп. (Р)

